

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANIN YENİ İQTİSADI ŞƏRAİTİNDƏ MONETAR
SİYASƏTİN ÇƏRİVƏSİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Bəhərli Bəhər Mahir

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **20__ -ci il**

“AZƏRBAYCANIN YENİ İQTİSADI ŞƏRAİTİNDƏ MONETAR
SİYASƏTİN ÇƏRİVƏSİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Makroiqtisadi siyasət

Qrup: 60

Magistrant:
Bəhərli Bəhər Mahir

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d. Paşacanov Anar Aydın

_____ **imza**

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Bəhərli Bəhər Mahir oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanın yeni iqtisadi şəraitində monetar siyasətin çərçivəsi və inkişaf istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCANIN YENİ İQTİSADI ŞƏRAİTİNDƏ MONETAR SİYASƏTİN ÇƏRİVƏSİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Mərkəzi Bankın monetar siyasəti ölkədə məşğulluğun təmin edilməsinə, inflyasiyanın hədəflənən səviyyədə saxlanılmasına, valyuta məzənnəsinin sabit saxlanılmasına və ən son nəticə olaraq iqtisadi artıma nail olmaq üçün pul-kredit tənzimlənməsi sahəsində görülən tədbirləri əhatə edir. Tədqiqatda həmçinin pul siyasəti ilə real iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı əlaqəni və pul təklifi vasitəsi ilə istehsala hansı yollarla və nə dərəcədə təsir göstərməsi araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsədi: monetar siyasətin makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması istiqamətində verdiyi qərarları təhlil etmək, və həmçinin monetar siyasətin iqtisadi rolunu və vəzifələrini müəyyən etməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Monetar siyasətinin rolunun müəyyən olunmasında sistemli yanaşma aparılaraq statistik məlumatlar əsasında ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə metodunun köməyi ilə pul siyasətinin iqtisadi artıma və makroiqtisadi sabitliyə təsiri qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası olaraq iqtisadçı alimlərin elmi məqalələrindən, yazılarından, o cümlədən Mərkəzi Bankın metodiki nəşrlərindən və illik hesabatlarından, Dövlət Statistika komitəsinin və Dövlət Gömrük İdarəsinin verdiyi iqtisadi göstəricilərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmaların az olması, aparılan tədqiqatların ümumi xarakter daşması və statistik məlumatlarda olan çatışmazlıqlar tədqiqatın informasiya bazasını məhdudlaşdırmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqat işində ölkənin monetar qurumunun makroiqtisadi sabitliyə nail olması siyasətində əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. İqtisadi böhran vəziyyətində Mərkəzi Bankın monetar siyasətinin effektiv istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Ölkənin iki əsas makroiqtisadi qurumu olan fiskal və monetar qurumların birgə davranışları təhlil edilmiş, bu davranışların iqtisadiyyata təsirinin faydalılığı araşdırılmışdır. Monetar siyasətin iqtisadi artıma, hədəflənən inflyasiyaya təsir göstərməsi istiqamətdinə effektiv ola biləcək transmissiya kanallarının iqtisadiyyata təsiri təhlil edilmişdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: İqtisadi sahədə araşdırma aparən tədqiqatçılar, təhsil alan tələbələr və digər elmi işçilər dissertasiya mövzusunda bəhs olunan təhlillərdən yararlı bilər.

Açar sözlər: Monetar siyasət, makroiqtisadi sabitlik, inflyasiya.

FRAMEWORK AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF MONETARY POLICY IN THE NEW ECONOMIC CONDITIONS OF AZERBAIJAN

SUMMARY

The actuality of the subject: The Central Bank's monetary policy refers to the actions done in the field of monetary regulation to secure employment in the country, keep inflation under control, maintain a stable exchange rate, as well as achieve economic growth. Moreover, the research looks at the link between monetary policy and the actual economy, as well as how and to what degree money supply influences output.

Purpose and tasks of the research: To analyze the decisions of monetary policy to maintain macroeconomic stability and as well as to determine the economic role and responsibilities of monetary policy.

Used research methods: Monetar siyasətinin rolunun müəyyən olunmasında sistemli yanaşma aparılaraq statistik məlumatlar əsasında ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə metodunun köməyi ilə pul siyasətinin iqtisadi artıma və makroiqtisadi sabitliyə təsiri qiymətləndirilmişdir.

The information base of the research: Scientific articles and writings of economists, as well as methodological publications and annual reports of the Central Bank, economic indicators provided by the State Statistics Committee and the State Customs Administration were used as the information base of the research.

Restrictions of research: The lack of research on the topic, the general nature of the research and shortcomings in the statistics have limited the research database.

The novelty and practical results of investigation: The study identifies the main directions in the policy of the country's monetary institution to achieve macroeconomic stability. The directions of the effectiveness of the Central Bank's monetary policy in the context of the economic crisis have been identified. The joint behavior of the two main macroeconomic institutions of the country, the fiscal and monetary institutions, was analyzed, and the usefulness of the impact of these behaviors on the economy was investigated. The impact of transmission channels on the economy, which can be effective in terms of the impact of monetary policy on economic growth and targeted inflation, has been analyzed.

Scientific-practical significance of results: Researchers in the field of economics, students and other researchers can benefit from the analysis of the dissertation.

Keywords: Monetary policy, macroeconomic stability, inflation

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

MB	Mərkəzi Bank
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
ÜMM	Ümumi Milli Məhsul
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
MBNP	Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ABB	Azərbaycan Beynəlxalq Bankı
BOKT	Bank Olmayan Kredit Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
CPI	Consumer Price Index

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. MONETAR SİYASƏT HAQQINDA ANLAYIŞLAR.....	13
1.1 Pul haqqında əsas iqtisadi anlayışlar.....	13
1.2 Pul siyasətinin əsas istiqamətləri və monetar tənzimləmə alətləri	20
1.3 Monetar siyasətinin maliyyə sabitliyində rolu.....	28
II FƏSİL. MONETAR SİYASƏTİN İQTİSADİYYATA TƏSİR GÜCÜ VƏ ÇƏRÇİVƏSİ.....	36
2.1 Devalvasiyadan əvvəl və devalvasiyadan sonra monetar siyasətin iqtisadiyyata təsir gücünün təhlili	36
2.2 Respublikamızda iqtisadi artıma və milli gəlirin formalaşmasında pul siyasətinin təsiri.....	47
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MONETAR SİYASƏTİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....	55
3.1 Sabit iqtisadi şəraitin əldə edilməsində fiskal və monetar siyasətin qarşılıqlı əlaqəsinin təkmilləşdirilməsi imkanları.....	55
3.2 Kommersiya banklarının pul dövriyyəsinə nəzarət üsullarının təkmilləşdirilməsinə və milli iqtisadiyyata təsiri.....	69
3.3 Makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsi prosesində monetar siyasətin transmissiya mexanizmlərinin iqtisadiyyata təsir istiqamətləri.....	78
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	84
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	87
ƏLAVƏLƏR.....	91
Cədvəllərin siyahısı.....	92
Şəkillərin siyahısı.....	92
Qrafiklərin siyahısı.....	92

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bilirik ki, dövlətin makroiqtisadi siyasətinin əsas vəzifəsi iqtisadi inkişafa nail olmaq, əhalinin tam məşğulluğunu təmin etmək, ölkədə inflyasiya həddini sabit saxlamaq və tədiyyə balansında tarazlığın təmin etməkdir. Sadalanan məqamların tənzimlənməsi üçün dövlətin monetar siyasət kimi makro iqtisadi mexanizm vardır ki, bu mexanizm müxtəlif üsullar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Monetar siyasətin son məqsədlərə nə dərəcədə təsir etməsinin bir qədər mübahisəli olsa da, təcrübələr göstərir ki, monetar siyasətin əsas məqsədi ortamüddətli dövrdə milli valyutanın dayanıqlı olmasını təmin etmək, onun alıcılıq qabiliyyətini yüksəltmək, xarici valyutalar qarşısında mübadilə qabiliyyətini artırmaq. İqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında kredit imkanlarına olan tələbatın ödənilməsinə təlan vermək və eləcə də ölkədə sabit maliyyə mövqeyini möhkəmləndirməkdir.

Mərkəzi Bankın monetar siyasəti ölkədə lazım olan məşğulluğun təmin edilməsinə, inflyasiyanın planlanan səviyyədə saxlanılmasına, valyuta məzənnəsinin sabit olaraq saxlanılmasına və ən son nəticə kimi iqtisadi artıma nail olmaq üçün monetar tənzimlənməsi sahəsində görülən tədbirləri əhatə edir.

Mərkəzi bankın verdiyi pul siyasəti qərarları iqtisadiyyata birbaşa olaraq yox, dolay yollarla və müəyyən kanallar vasitəsi ilə təsir göstərir. Müasir dövrdə pul siyasətinin faiz, məzənnə, kredit, səhmərlərin dəyəri, inflyasiya gözləntiləri və s. kimi transmisiya kanalları vardır. Monetar orqanın pul siyasəti qərarları istehsala bu kanallar vasitəsi ilə dərhal olaraq və ya müəyyən zaman sonra təsir göstərə bilər. Tədqiqatda həmçinin pul siyasəti ilə real iqtisadiyyat arasında olan qarşılıqlı əlaqəni və pul təklifi vasitəsi ilə istehsala necə, hansı yollarla və ya nə dərəcədə təsir göstərməsi araşdırılmışdır.

Ölkənin iqtisadi tənzimlənməsində xüsusi ilə də maliyyə böhranlarının yarandığı dövrlərdə, ölkənin əsas valyuta ehtiyatını təmin edən neft qiymətlərinin aşağı düşməsi zamanı monetar siyasətin səmərəli təşkil olunmasının və fiskal siyasətlə tam koordinasiya vəziyyətində davranmasının iqtisadi əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycanda Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən monetar

siyasətin başlıca məqsədi ölkənin məzənnəsinin sabit saxlanılmasına və inflyasiya təpminin aşağı həddə saxlanılmasına xidmət edir.

Ölkəmizdə Mərkəzi Bankın məzənnə mövqeyinin etibarlı olaraq möhkəmləndirilməsi, bank sektorunun inkişafının təmin olunması, pul dövriyyəsində etdiyi tənzimləyici tədbirləri, sağlam maliyyə bazarlarının formalaşması fonunda fəaliyyətlər həyata keçirmək vasitəsi ilə iqtisadiyyatda olan bütün iqtisadi subyektlər tərəfindən əmanətlərin cəlb olunması və əmanətlərin daha sonra məhsuldar investisiyaya çevrilməsinə təminatlar formalaşdırır. Xarici və milli valyutada olan aktivlər üzərində olan gərginliyi tarazlaşdırmaq məqsədilə güdənlük valyuta siyasəti monetar siyasətinin əsas tərkib hissəsidir. Bu siyasət ilk əvvəl, ölkədə inflyasiyanın istənilən səviyyəsini müəyyən etmək üçün valyutanın hazırlıq məzənnəsindən istifadə olunmasına istiqamətləndirilmişdir.

Devalvasiya dünyanın bir çox ölkələrində iqtisadi tənzimləmə vasitəsi kimi istifadə olunur. Tədqiqat işində devalvasiyanın müsbət və mənfi tərəfləri araşdırılmışdır. Uzunmüddətli dövrdə devalvasiya makroiqtisadi sabitliyə çatmaq üçün şərt ola bilər, lakin qısa müddətli dövrdə bu əhali üçün ağır nəticələrə bilər.

İstər inkişaf etmiş, istərsə də inkişafda olan ölkələrdə fiskal və monetar qurumlar arasında davranışlar makroiqtisadi siyasət çərçivəsində bir-birindən fərqlənir. Tədqiqat hər iki qurumun göstərdiyi davranışların koordinasiya şəraitində əldə etdiyi faydalarının, koordinasiya olmadan əldə etdiyi faydalardan hansının yüksək olması araşdırılmışdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyinin qorunub saxlanılmasında monetar siyasətinin rolunun təhlil edilməsi iqtisadi tədqiqatların bütün mərhələlərində əsas tədqiqat obyektii olaraq istifadə edilmişdir. Monetar siyasətin fiskal siyasətlə qarşılıqlı əlaqələri və ayrı-ayrılıqda monetar siyasət kanalları haqqında araşdırmalara az rast gəlinə də, ümumilikdə monetar siyasət haqqında aparılan araşdırmalara daha çox Mərkəzi Bankın nəşrlərində, Nəsimi Əhmədov, Şəhriyar Muxtarov, Ceyhun Mikayılov, Əvəz Ələkbərov, Əzizağa Haqverdiyev və s. iqtisadçıların araşdırmalarında və elmi məqalələrində rast gəlmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi iqtisadi böhran şəraitində monetar siyasətin verdiyi qərarların iqtisadi nəticələrini müəyyən etməyə imkan verən nəzəri və metodoloji yanaşmaları praktiki cəhətdən əsaslandırmaq, monetar siyasətin makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması istiqamətində verdiyi qərarları təhlil etmək və həmçinin monetar siyasətin iqtisadi rolunu və vəzifələrini müəyyən etməkdir.

Qarşıda qoyulan hədəflərə çatmaqda bir-biri ilə sıx bağlı olan aşağıda qeyd olunan vəzifələrin icrası həyata keçirilmişdir:

- Ölkədə makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsi istiqamətində monetar siyasətin rolu nəzərdən keçirilmişdir.
- Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində Monetar siyasətin rolu, onun başlıca fəaliyyət istiqamətləri təyin edilmişdir.
- İqtisadi böhran şəraitində monetar siyasətin təsir gücü nəzərdən keçirilmişdir.
- Azərbaycanda pul siyasətinin və valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi məsələləri təhlil edilmişdir.
- Pul siyasətinin tənzimlənməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.
- İqtisadi böhran şəraitində monetar orqan tərəfindən ölkəmizdə həyata keçirilən monetar siyasətinin istiqamətləri və xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.
- İqtisadi böhran anından monetar siyasətin transmissiya mexanizmlərinin rolunun gücləndirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Dissertasiyanın obyekt Mərkəzi Bankın apardığı pul-məzənnə siyasətidir. Tədqiqatın predmeti iqtisadi böhran vəziyyətində monetar qurumun həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində gerçəkləşən iqtisadi nəticələr, makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılmasında monetar siyasətin rolu və iqtisadiyyata təsiridir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiyanın yazılmasında milli və beynəlxalq təcrübədə monetar siyasət sahəsində aparılan araşdırmalar və statistikalar ümumiləşdirilərək araşdırma aparılmışdır. Bu zaman böhran vəziyyətində və

makroiqtisadi sabitliyin qorunması məqsədi ilə monetar siyasətin tətbiqinin praktikasını nəzərdən keçirilmişdir. Pul siyasətinin araşdırılması istiqamətində müxtəlif təhlillər aparılmışdır. Monetar siyasətinin rolunun müəyyən olunmasında sistemli yanaşma aparılaraq ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə metodunun köməyi ilə pul siyasətinin iqtisadi atırma, makroiqtisadi sabitliyə təsirinin qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat zamanı əsasən statistik məlumatlardan istifadə edilmiş, ölkənin iki əsas makroiqtisadi qurumu olan fiskal və monetar siyasət arasında koordinasiya əlaqələrini tapmaq üçün Oyunlar Nəzəriyyəsinin müxtəlif modellərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin informasiya bazası olaraq xarici ölkələrin və milli iqtisadi sahəsində fəaliyyət göstərən alimlərin makroiqtisadi siyasəti və monetar nəzəriyyə sahəsində olan yazıları çıxış etmişdir. Təhlil üçün ölkəmizin hüquqi və qanunvericilik aktları, o cümlədən Mərkəzi Bankın metodiki nəşrlər, Dövlət Statistika komitəsinin və Dövlət Gömrük idarəsinin verdiyi iqtisadi göstəricilərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmaların çox olmaması, aparılan tədqiqatların ümumi xarakter daşması, Statistik məlumatlarda olan çatışmazlıqlar tədqiqatın informasiya bazasını məhdudlaşdırmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Ölkənin monetar qurumunun makroiqtisadi sabitliyə nail olması siyasətində əsas istiqamətlər müəyyən edilmişdir.
- Ölkəmizdə pul-məzənnə siyasəti və valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi məsələləri təhlil olunmuşdur.
- Pul-kredit siyasətinin hədəflənən səviyyədə aparılmasını təmin etmək məqsədi ilə ölkənin monetar qurumunun apardığı pul siyasətinin gücləndirilməsi istiqamətində aparılacaq işlər müəyyənləşdirilmişdir.
- İqtisadi böhran vəziyyətində Mərkəzi Bankın monetar siyasətinin effektivliyi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.
- Azərbaycanda Mərkəzi Bankın apardığı monetar siyasətin müxtəlif tənzimlənmə istiqamətləri açıqlanmışdır.

- Ölkənin iki əsas makroiqtisadi qurumu olan fiskal və monetar qurumların birgə davranışları təhlil edilmiş, bu davranışların iqtisadiyyata təsirinin faydalılığı araşdırılmışdır.
- Monetar siyasətin iqtisadi artıma, hədəflənən inflyasiyaya təsir göstərməsi istiqamətdinə effektiv ola biləcək transmissiya kanallarının iqtisadiyyata təsiri təhlil edilmişdir.
- Makroiqtisadi qeyri-sabitliyin aradan qaldırılması, davamlı inkişafa keçid və hədəflənən inflyasiya həddini qoruyub saxlayan zaman transmissiya mexanizmlərinin kredit, faiz və məzənnə kanallarının xüsusi əhəmiyyəti üzə çıxarılmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dissertasiyada mövzusunda irəli sürülmüş təkliflər, istər iqtisadi böhran vəziyyətində istərsə də durğunluq dövründə makroiqtisadi sabitliyi qorumaq üçün Mərkəzi Bankın verdiyi monetar qərarların təkmilləşdirilməsinə və effektiv monetar kanalının seçilməsinə xidmət göstərə bilər. İqtisadi sahədə araşdırma aparən tədqiqatçılar, təhsil alan tələbələr və digər elmi işçilər dissertasiya mövzusunda bəhs olunan təhlillərdən yararlana bilər.

I FƏSİL. MONETAR SIYASƏT HAQQINDA ÜMÜMİ ANLAYIŞLAR

1.1. Pul haqqında əsas iqtisadi anlayışlar

Pul ümümi anlamda əmtəə və xidmətlərin alınması üçün ödəmə vasitəsidir. Bundan əlavə insanlar puldan yığım vasitəsi kimi ,ehtiyat vasitəsi kimi də istifadə edirlər. Müasir dövrdə pulun rolu əvəzolunmaz dərəcədə əhəmiyyətlidir. Adi işçinin əmək haqqısından tutmuş ölkədə istehsal olunan bütün əmtəələrin, xidmətlərin dəyəri pulla ölçülür. Pulun da cəmiyyətdə özünü tanıtməsi, vəzifəsini yerinə yetirməsi üçün insanlar ona etibar etməli ,ödəniş vasitəsi kimi qəbul etməlidirlər. Pulun iqtisadiyyatda müəyyən funksiyaları vardır ki, bu funksiyalar da aşağıdakılardan ibarətdir:

- Pulun ilk funksiyalarından biri onun mübadilə vasitəsi olmasıdır. Pul mal və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi üçün bir vasitədir;
- Pulun ikinci funksiyası onun dəyər ölçüsünü ifadə etməyidir. Pul yer üzündəki bütün əmtəələrin, xidmətlərinin dəyərinin ölçülməsi üçün vasitədir;
- Üçüncü funksiyası isə yığım vasitəsidir, insanlar daim xərclərini azaltmağı və gələcək üçün yığım etməyi düşünürlər;
- Pul həm də tədiyyə vasitəsidir. İnsanlar mal və əmtəə almadan qiymətləri kağızların, birjaların alınıb satılması ilə də mənfəət əldə edə bilirlər. Bu pulun tədiyyə vasitəsi sayılır (Menkiw, N. Gregory. Principles of Economics, 2014).

Pul həm də iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi üçün bir vasitədir.

Pul kütləsi cəmiyyətdə olan bütün pul kütləsini əhatə edir. Pul kütləsini iki yere ayırmaq olar. Nağd pullar və nağdsız pullar. Nağd pullar əhalinin əlində şirkətlərin kassasında olan pullardır. Nağdsız pullar isə çeklər, veksellər, kredit kartları, elektron pullar, cari hesablarda olan pullar və s. Nağd pullar nağdsız pullara nisbətən daha likviddir. Nağd pulları biz istədiyimiz zaman öz xərclərimizə yönəldə biliriksə, nağdsız pulların istifadəsində bəzən gecikmələr ola bilər. Buna pulun likvidliyi deyilir. Pul likvidlik dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Likvidlik pulun mübadilə prosesinə çevrilməsi dərəcəsidir və bu anlayışı 4 hissəyə bölünür.

Cədvəl 1: Pul aqreqatları

M ₀	Əhalinin əlində olan pullar,şirkətlərin kassalarındakı pullar
M ₁	M ₀ , Banklarda hesablaşma hesablarında olan pul vəsaitləri, Qısa müddətli depozitlər
M ₂	M ₁ , əmanətlər
M ₃	M ₂ , Uzunmüddətli depozitlər,Uzunmüddətli qiymətli kağızlar.

Mənbə: Haqverdiyev Ə, Həsənov V. "İqtisad" (2017) Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldəki pul aqreqatlarına baxsaq görərik ki, yuxarıdan aşağıya doğru düşdükcə pulun likvidliyi azalır.

Pul təklifi. Pul təklifi dedikdə iqtisadiyyatda olan pulun miqdarı kimi də başa düşmək olar. Bu miqdar Mərkəzi Bank tərəfindən tənzimlənir. Lakin burada daha bir diqqət yetirilməsi gerek olan məqam isə pulun real həcmi və qiymətlərin səviyyəsidir. Qiymət neçə dəfə artsa pulun real həcmi də o qədər azalar. Pulun nominal həcmi sabit qalsa da, real həcmi azalır. Buna görə də real pul həcmi pulun qiymətlərə nisbəti kimi də göstərilir. Bu baxımdan da pul təklifini aşağıdakı kimi verə bilərik.

$$\text{Real pul təklifi} = M_s = M/P$$

Burada M_s - real pul təklifi, M -nominal pul, P -isə qiymətlərin səviyyəsidir (Rudiqer Dornbuş, Stenli Fişer, Riçard Stars "Makroiqtisadiyyat" (tərcümə:S.Adıgözəlov, A.Qasimov) 2015).

İnsanlar nominal göstəricilərdənsə, real göstəricilərə üstünlük verirlər. Məsələn devalvasiyadan öncə 100 dollar 78 AZN idi, devalvasiyadan sonra isə 50 dollar 85 AZN-dir. Deməli devalvasiyadan sonrakı 50 dollar, milli pulla müqaisə etdikdə devalvasiyadan əvvəlki 100 dollardan daha dəyərlidir. Real faiz dərəcəsi də belədir. Fərz edək ki, bank vətəndaşa 10% lik bir əmanət təklif edir. Lakin gözlənilən infilyasiya 15% -dir. Bu zaman müddətin sonunda vətəndaş 5% zərəərə uğrayacaq. Əvvəl əlində olan 1000AZN pulla 1000 ədəd çörək ala bilirdisə, infilyasiyadan sonra pulu artaraq 1100AZN olsa belə, artıq cəmi 956 ədəd çörək ala bilər. Bu da real faiz dərəcəsidir. Deməli real faiz dərəcəsi nominal faiz dərəcəsi ilə infilyasiyanın fərqidir.

$$r=i-\pi_e$$

Burada r - real faiz dərəcəsidir, i -nominal faiz dərəcəsi, π_e - isə inflyasiyadır(Haqqverdiyev Ə, Həsənov V. "İqtisad" (2017)).

Məsələn Keynsin gəlir-xərc modelində qiyməllərin səviyyəsi heç vaxt dəyişmədiyi üçün inflyasiya olmur və real faiz dərəcəsi nominal faiz dərəcəsinə bərabər olur.

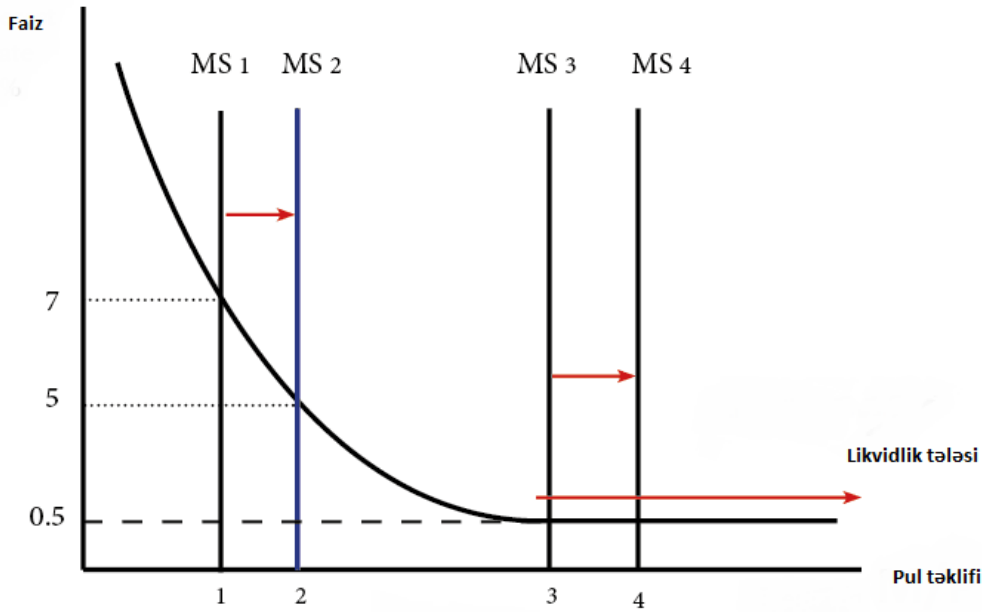
Pul ele bir iqtisadi varlıqdır ki, insan pul yarına gündən daim pula ehtiyac duyur. Pula təklifi nə qədər çox olarsa, insanların ehtiyacları daim artır pula olan tələb də bir o qədər artacaqdır. Con Keynsin Likvidlik üstünlükvermə nəzəriyyəsinə görə insanlar pulu 3 motivə görə əllərində saxlamaq istəyirlər.

1. İnsanlar pulu əmtəə və xidmətləri almaq üçün istifadə edir. Gündəlik tələbatlarını ödəmək üçün yaxın gələcəkdə insanların əllərində nağd pula ehtiyac duyulur ki, buna transaksiya motivi deyilir.
2. İnsanlar gözlənilməz hadisələrə qarşı çalışırlar ki, əllərində daim ehtiyat üçün pul saxlasınlar. İnsanlara təcili olaraq pul lazım olduğu zaman onlar bank kartlarından, hesablarından pul götürmək gec olduğu üçün pulu əllərində saxlamağa üstünlük verirlər ki, bu da ehtiyatlılıq motivi adlanır.
3. İnsanlar pulu əllərində saxlayaraq qarşılarına çıxan şansları dəyərləndirərək pul qazanmaq arzusundadırlar. Bu isə sperkulyativ motivi adlanır.

İnsanlar nə qədər pullarını kassalarda, banklarda ,kartlarda saxlasalarda əllərindəki pul heç vaxt 0 olmur. Çünki ən tez əl çatan pul insanın cibindəki nağd puldur. Mərkəzi banklar insanların əllərindəki nağd pulları idarə etmək üçün daim faiz dərəcələrindən istifadə edirlər. Faiz dərəcəsi yüksək olduqda insanlar pulu əllərində yox banklarda saxlayır. Pula olan likvidlik nə qədər az olarsa, insanlar daha az xərcləyərlər. Pula olan tələb gəlir səviyyəsi ilə düz, faiz dərəcəsi ilə tərs mütənasibdir. Mərkəzi bank daim çalışır ki, pula olan tələb ilə təklifi daim tarazlıq vəziyyətində saxlasın. Faiz dərəcələri yüksək olanda insanlar əllərindəki pulları banklarda depozitlərə qoyurlar. Bir müddət sonra banklar depozit axınlarının artması nəticəsində faizləri artıracaqlar. Və ya əksinə bank faizləri tarazlıq

nöqtəsindən aşağıdadırsa bu zaman banklar depozitləri artırmaq üçün faizləri də qaldıracaqlar. Mərkəzi Bank pula olan təklifi azaldarsa bu zaman pulun real həcmi də azalacaqdır. Belə olan halda faiz dərəcələri artacaq insanlar əllərində daha az miqdarda pul saxlayacaqlar. Pul təklifi artsa bunun əksi baş verəcəkdir. Likvidlik üstünlükvermə nəzəriyyəsinə görə pul təklifindəki artım faiz dərəcələrini azaldar, təklifdəki azalma isə faiz dərəcələrini azaldar (Fatih Özatay – “Parasal İktisat Kuram ve Politika” ,2019).

Şəkil 1: Pul təklifi və likvidlik tələsi

Mənbə: Federal Reserve System (Federal Ehtiyatlar Sistemi)

Ümumiyyətlə faiz dərəcələri nə qədər aşağı olarsa, investisiyalara maraq daha da artar. Çünki insanlar bu zaman pullarını banklarda saxlamaqdan imtina edir və pullarını real sektora yatırım edirlər. Faiz dərəcələri azalanda həm kredit faizləri də azalır, dolayısı ilə investisiya qoyuluşları üçün ucuz maliyyə imkanı əldə etmiş olurlar. Həm də insanlar əllərindəki nağd pulları banklara deyil, investisiyaya yatırdığı üçün iqtisadiyyatda canlanma baş verir və milli gəlir artır. Bəzən bu səbəbdən Mərkəzi Bank pul təklifini artıraraq faizləri aşağı salmağa nail olur. Lakin iqtisadiyyatda pul təklifi artdıqca onun faizlərə təsiri azalır. Elə həddə çatır ki, pul təklifini nə qədər artırırsalarda artıq faizlərə təsir etmir və faiz dərəcələri azalmır. Pul təklifi ilə faiz dərəcələri arasında olan təsir itir. Buna likvidlik tələsi deyirlər. Likvidlik tələsində faiz dərəcəsi ən aşağı ala biləcəyi dərəcəni alır ki, bu

zaman 1-ci şəkildə görsəndiyi kimi pul təklifi nə qədər artsa belə faiz dərəcəsi yenə də dəyişmir. Pul təklifinin pul tələbinə tarazlığını qorumaq üçün Mərkəzi bank faizləri və ya Pul təklifinin özünü dəyişir. Lakin faizlərin də ele bir yüksək həddi vardır ki, burada da pula olan tələb nə qədər azalsa belə pul təklifinə çox az təsir göstərir və ya ümumiyyətlə təsir göstərmir (Prof. Dr. Muhammet Akdiş “ Para teorisi ve politikası” -2011).

İqtisadiyyat likvidlik tələsinə düşərsə Mərkəzi Bankın monetar siyasəti iqtisadiyyata müdaxilə imkanını itirir. Bu zaman Keynsin də təklif etdiyi kimi dövlət iqtisadiyyata artıq fiskal siyasətlə müdaxilə etməyə məcbur olur. Həmçinin Keyns iddia edirdi ki, iqtisadiyyat likvidlik tələsinə düşərkən dövlət şirkətlərin səhmlərini alarsa iqtisadiyyatda canlanma baş verər.

İqtisadiyyatda pulun həcminə qiymətlərin təsiri də çox böyükdür. ABŞ iqtisadçısı Fişerin yanaşmasına görə pul təklifinin miqdarında hər hansı bir artım və ya azalma qiymətlərin səviyyəsinə də o qədər təsir göstir. Bu nəzəriyyəni tənliklə izah etmişdir ki, bu tənlik də Fişer tənliyi adlanır.

$$M*V=P*T$$

Burada, M- dövriyyədə olan pulun həcmi yəni pul təklifi, V- pulun dövretmə sürəti, P- əmtəə və qiymətlərin qiyməti, T –isə əmtəələrin həcmidir (Rudiqer Dornbuş, Stenli Fişer, Riçard Stars "Makroiqtisadiyyat" (tərcümə:S.Adıgözəlov, A.Qasimov) 2015).

Qiymətlər sabit olduğu zaman pul təklifi artarsa Əmtəələrin həcmi artacaqdır, əksinə pulun həcmninə sabit vəziyyətində qiymətlərin səviyyəsi artarsa bu zaman pulun dövretmə sürəti artacaqdır. Pulun dövretmə sürəti təkcə qiymətlərin səviyyəsinə asılı deyildir, digər müəyyən amillərdən də asılı olduğu üçün qiymət artımına bəzən qısamüddətli dövrdə gec reaksiya verə bilər. Ümumiyyətlə pulun dövretmə sürəti aşağıdakı amillərdən asılıdır.

- **İstehsalçılara ödənilən ödənişlərin tezliyi.** İstehsalçılar satışa çıxardığı məhsulun pulu onlara nə qədər tez qayıtsa onlarda həm yeni istehsal həyata keçirə, yeni avadanlıqlar ala, həmçinin işçinin maaşını vaxtında verə bilirlər.

- **Məcburi Ehtiyat Norması.** Bankların Ehtiyat norması nə qədər çox olarsa, depozitlərin də kreditə yönəlməsi azalar və pulun dövretmə sürəti azalar.
- **Qiymət gözləntiləri.** İnsanlar qiymətlərin qalxacağını gözləyərsə, bu zaman əllərindəki pulları tez zamanda xərcləməyə çalışırlar. Bu zaman pulun dövretmə sürəti artır. Əksinə olduqda isə azalır.
- **İstehlaka meyillilik.** Bu tamamilən insanların öz seçimindən və iradəsindən asılı olan bir şeydir. İnsanlar əllərindəki pulları xərcləməyə meyilli olarlarsa dövretmə sürəti artır, və ya əksinə (Haqverdiyev Ə, Həsənov V. “İqtisad” (2017)).

Yuxarıda qeyd edilən bütün amillər uzunmüddətli dövrdə dəyişkəndir. Qısa müddətli dövrdə pulun dövretmə sürəti sabit hesab olunur. Əməliyyatların həcmi də texnologiyadan və istehsal potensialının artmasından asılı olduğu üçün ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, qısa müddətli dövrdə bu tarazlığı qorumaq üçün dövlət ya pul təklifini artırmalıdır ya da infilyasiyaya getməlidir.

Bundan başqa bir çox iqtisadçılar pulun iqtisadiyyatdakı rolunu, pula təsir edən amilləri, pul bazarında tarazlığa təsir edən amillərin izahını vermişdir. Kembric Universitetinin professorları A. Marşal və A.C. Piqu hesab edirlər ki, pul bazarında tarazlıq əldə etmək üçün pul təklifinə yox pul tələbinə təsir edən amillərin səviyyəsini artırmaq və ya azaltmaq lazımdır. Yəni bu alimlər əsasən pula olan tələbi ön plana çəkmişdir. Pula olan tələbə isə milli gəlirin həcmi, qiymətlərin səviyyəsi, və subyetklərin əllərində saxlamağ istədiyi pul həcmi nominal milli gəlirə nisbətindən asılıdır. A. Smit ölkələr arasında ticarət əməliyyatlarının sərbəst şəkildə heç bir maneəsiz aparılmasının tərəfdarı olmuşdur. Və o bildirirdi ki, ölkədə çıxarılan kağız pullar metal pulların qarşılığında olmalıdır. Kağız pullar ölkədə olan gümüş və qızılın miqdarından çox olarsa qiymətlər yüksələcək və ölkədə tədiyyə balansı pozulacaqdır. Smit istehsaldan əldə olunan mənfəətin faizdən yüksək olmasının vacib olduğunu irəli sürmüşdür. O, hesab edirdi ki, borc verənlər infilyasiya həddini gözləməklə sağlam bir gəlir əldə edirlər. Lakin istehsalçılar sərmayəsində olan riski nəzərə alaraq daha yüksək olmasının vacibliyi qeyd edib.

David Rikardoya pul haqqında fikirlərini irəli sürərkən ölkələri iki qrupa ayırmışdır. Bu ölkələr kağız pulun qızıla çevrildiyi ölkələr və kağız pulun qızıla çevrilmədiyi ölkələrdir. Kağız pulu qızıla çevirən ölkələrdə kağız pulun üzərində müvafiq qızılın çəki miqdarının qeyd edilməsini və xarici ödəmələrdə qızıldan istifadənin zəruriliyini ön plana çəkmişdir. Rikardo bildirirdi ki, dövlət kağız pulları tədavül edərkən sui-istifadələr etməməlidir və pul çıxarma mövzusunda limitsiz gücə malik deyildir. Rikardoya görə bütün dövlətlər kağız pul çıxarılmasını nəzarətdə saxlamalı və ehtiyacdən çox pul çıxarılması qiymətlərin qalxmasına səbəb olacağını qəbul etmişdir. Rikardo pul miqdarı mövzusunda iki məktəbi ortaya qoymuşdur - Banklar Məktəbi və Pullar Məktəbi. Banklar məktəbi pul miqdarının istehsala və Məhsulların həcminə görə təyin olunması nəzəriyyəsini irəli sürmüş, Pullar Məktəbi isə kağız pulların ancaq qızıl qarşılığında çıxarılmasının tərəfdarı olmuşdu. Rikardoya görə pul miqdarını ancaq qızıl istehsalının artması nəticəsində mümkündür. O tədiyyə balansını qızılın ölkədən çıxarılması və ölkəyə girişi ilə tənzimləmənin mümkün olduğunu bildirir.

Fransız iqtisadıcısı Bptist Saya görə iqtisadiyyatdakı bütün pulların həcmi ancaq istehsal olunan malların həcmi və idxal olunan malların dəyərindən ibarətdir. Yəni bildirir ki, bazarda olan pulun miqdarı orada olan malın miqdarı qədərdir.

Leon Valrasa görə isə pulun 3 növü vardır: dəyər pulu, yığım pulu, mübadilə pulu. Dəyər bir məhsulun digər məhsulla eyni dəyərdə olması və məhsulu alarkən həmin məhsulla əvəz olunmasıdır. Məsələn bir ölkə digər ölkəyə bir ton neftin qarşılığında 1 ton buğda verirsə pul dəyər pulu adlanır. Yığım pulu istehlakdan qənaət edərək istehsal vasitələrin satın alındığı puldur. Mübadilə pul isə mal və əmtəələrin alınması üçün lazım olan kağız və ya qızıl pullardır (Prof. Dr. Muhammet Akdiş “ Para teorisi ve politikası” -2011).

1.2. Pul siyasətinin əsas istiqamətləri və monetar tənzimləmə alətləri

Pul siyasətinin iqtisadiyyatda həyata keçirilməsi zamanı pul və onun alətləri vasitəslə tənzimlənir. Pul siyasətindən 19-cu ərslərin sonlarından sonra istifadə edilməyə başlanılıb. Monetar siyasət faiz dərəcələrinin iqtisadiyyata təsir gücü imkanlarına əsaslanır və borca verilən pulun qiymətini və pulun ümumi məcmu təklifini dəyişməyə xidmət edir. Monetar siyasət iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün müxtəlif alətlərdən istifadə edir. Bu alətlər iqtisadi artıma, inflyasiyaya, işsizliyə və milli pulun məzənnəsinə təsir göstərir. Əgər kağız pul buraxılışı eyni mərkəzdən həyata keçirilirsə və pulu təmin edən bankların ölkədəki mərkəzi banka tabe olmasını nizamlayan sistem mövcuddursa, monetar siyasət pul təklifini və faiz dərəcəsinə idarə edir. Ümumiyyətlə 1970-ci ildən bu yana pul siyasəti fiskal siyasətdən ayrı idarə olunur. Müasir dövrdə demək olarki bütün dövlətlərdə monetar siyasəti həyata keçirən müstəqil qurumlar var. Bu qurumlar Mərkəzi Bank adlandırılırlar və adətən maliyyə sistemindəki əməliyyatların düzgün həyata keçirilməsində də məsuliyyətlidirlər.

Bəzən iqtisadçılar pul siyasətin əsas mahiyyətini açıqlayarkən onu pul kəsməklə eyni mənə daşdığı fikrini irəli sürürlər.

Ölkəmizdə monetar siyasəti Mərkəzi Bank həyata keçirir. Mərkəzi Bankın ən əsas vəzifələrindən biri ölkədə pul siyasətini həyata keçirməkdir. Ölkədə maliyyə sabitliyinin əldə olunması üçün mövcud maliyyə hakimiyyət orqanlarından başqa Mərkəzi Bankın pul siyasətinin də rolu genişdir. Monetar siyasətin ən başlıca vəzifəsi maliyyə sabitliyinə malik olmaq və davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi kimi səciyyələndirilir.

Monetar siyasətin 3 başlıca məqsədi vardır:

1. İnfilyasiya ilə mübarizə aparmaq;
2. Milli valyutanı digər valyutalara nisbətən stabil saxlamaq;
3. Ölkədə müsbət ticarət balansına nail olmaq.

Bundan əlavə məqsədindən asılı olaraq Mərkəzi Bankın aşağıdakı növləri vardır.

- **Yumşaq pul siyasəti.** Mərkəzi bank faiz dərəcələrini azaltmaqla, iqtisadi artıma nail olmaq istəyir

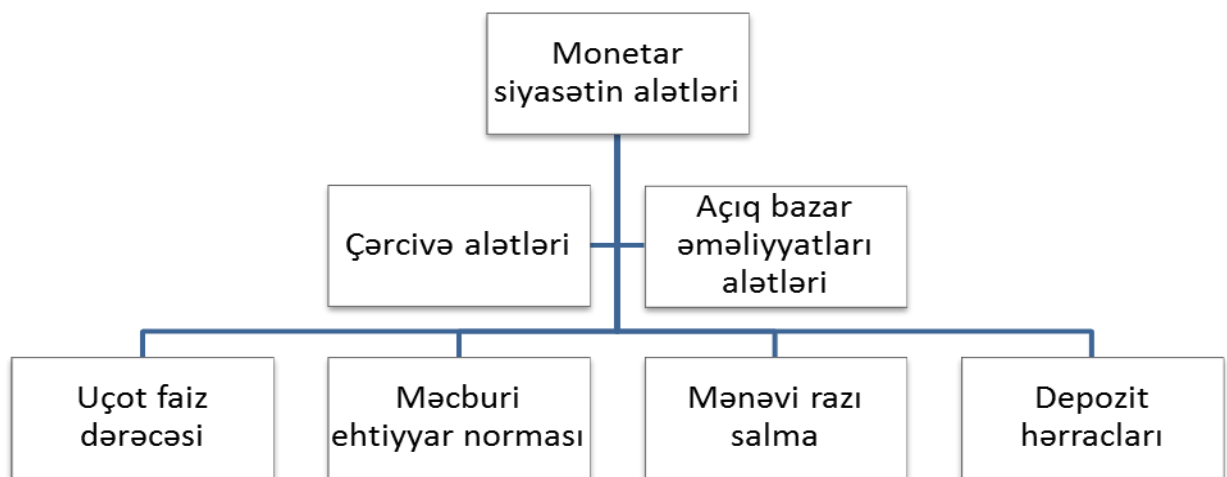
- **Sərt pul siyasəti.** Bu zaman faiz dərəcələri yüksək saxlanılır.
- **Neytral pul siyasəti.** Mərkəzi bank faiz dərəcələrini sabit saxlayır.

Yumşaq pul siyasəti deyərkən iqtisadiyyarın canlandırılmasına və iqtisadi artıma yönəldilmiş pul siyasəti nəzərdə tutulur. Yumşaq pul siyasəti həyata keçirilərkən Mərkəzi Bank faiz dərəcələrini aşağı salır, qiymətli kağızlar alaraq dövriyyəyə buraxır, banklar kredit qoyuluşlarını artırır, milli valyutanın məzənnəsinin bir növ ucuzlaşmasına şərait yaradır. Bu siyasətə genişləndirici pul siyasəti də deyirlər. Bu zaman pul təklifi artır, faiz dərəcələri isə kəskin olaraq aşağı düşür.

Sərt pul siyasəti inflyasiyanın azaldılmasına, inflyasiyaya qarşı mübarizə aparmaq üçün yönəldilmiş pul siyasətidir. Sərt pul siyasətini həyata keçirən Mərkəzi Bank faiz dərəcələrini yüksəldir, sahib olduğu qiymətli kağızları satışa çıxarır. dövriyyədəki pulu azaldır, milli valyutanın məzənnəsinin sabit qalmasına şərait yaradır, bankların kredit qoyuluşlarını məhdudlaşdırır. Bu siyasət daraldıcı pul siyasəti də adlanır. Bu zaman pul təklifi azalır, faiz dərəcələri isə aşağı düşür.

Neytral pul siyasəti zamanı Mərkəzi Bank faizlərdə dəyişiklik etmir, bununla da nə inflyasiyaya qarşı mübarizə aparır, nə də iqtisadi artıma təkan verir (Fatih Özatay – “Parasal İktisat Kuram ve Politika” ,2019).

Şəkil 2: Monetar siyasətin alətləri

Mənbə: Cbar.az. saytının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Açıq bazar əməliyyatları dövriyyədə olan pul kütləsinin idarə edilməsi və banklar arasında olan faiz dərəcələrinə təsir etmək məqsədi ilə Mərkəzi Bank

tərəfindən aparılır. Vəsaitlərin cəlb olunması məqsədli açıq bazar əməliyyatları faiz dahlizinin aşağı həddi ilə uçot dərəcəsinə qədər olan faizlərlə aparılır və aşağıda qeyd olunan əməliyyatlardan ibarətdir.

- Qısamüddətli notlar. Mərkəzi Bank tərəfindən buraxılan istiqrazlara deyilir.
- REPO əməliyyatları. Mərkəzi Bankın öz portfelində olan qiymətli kağızları sonradan geri qaytarılması şərti ilə kommersion banklarına satışıdır.
- Valyuta satışı üzrə svop. Mərkəzi Bankın xarici valyutanın sonradan geri qaytarılması məqsədi ilə kommersion banklarına satışıdır.

Vəsaitlərin yerləşdirilməsi aşağıdakı əməliyyatlarından ibarətdir.

- Yenidənmaliiyələşdirmə kreditləri. Mərkəzi Bank birbaşa və ya dollayı hərraclar keçirərək bir ay müddətinə qədər təminatlı yenidənmaliiyələşdirmə kreditləri verə bilər. Bundan əlavə olaraq Mərkəzi Bank banklara bir ilədək uçot dərəcəsi faizləri ilə, və ya bir ildən çox müddətə İdarə heyətinin şərtləri ilə hərracdankənar kreditlər verə bilər.
- Əks-REPO əməliyyatları. Mərkəzi Bankın öz portfelində olan qiymətli kağızları sonradan geri qaytarılması şərti ilə kommersion banklarından alışıdır.
- Valyuta alışı üzrə svop. Mərkəzi Bankın xarici valyutanın sonradan geri qaytarılması məqsədi ilə kommersion banklardan alışıdır.

Ümumiyyətlə açıq bazar əməliyyatları dövlət istiqrazlarının, özəl şirkətlərin səhmlərini, xarici valyutanın alınib –satılması şərtlərini təyin etməklə pul miqdarının idarəsini öz əlində saxlayır. Bu əməliyyatlar zamanı iri həcmli vəsaitlər bazara daxil olur və ya bazardan çıxır. Açıq bazar əməliyyatları qısa müddəti dövrdə faiz dərəcələrinə təsir etmək üçün ən elverişli monetar alətdir.

Bankların qısamüddətli dövrdə likvidliyinin idarə olunması məqsədi ilə çərçivə alətlərindən istifadə edilir. Çərçivə alətləri həyata keçirilərkən Mərkəzi bank tərəfindən müəyyən olunmuş faiz dərəcələri ilə qısamüddətli vəsaitlər cəlb olunur və yerləşdirilir. Çərçivə alətləri həm banklar arasında olan faiz dərəcələrində kəskin fərqlərin qarşısının alınmasında həm də likvidlik səviyyəsinin qorunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vəsaitlərin cəlb olunması 1-7 günlük REPO əməliyyatlarından və 1 günlük svop əməliyyatlarından ibarətdir. REPO əməliyyatları Mərkəzi Bankın təyin etdiyi faiz dəhlizinin ən aşağı həddi ilə həyata keçirilir. Valyuta satışında 1 günlük svop əməliyyatları isə 1 günlük əks-repo əməliyyatların üzrə təyin edilmiş faiz dərəcəsindən aşağı olmayan ən az səviyyədə müəyyən olunur.

Vəsaitlərin yerləşdirilməsi əməliyyatları isə 1-7 günlük əks-REPO və 1 günlük svop əməliyyatlardan ibarətdir. 1-7 günlük əks –Repo əməliyyatları Mərkəzi Bank tərəfindən təyin edilmiş faiz dəhlizinin əş yuxarı həddi ilə aparılır. 1 günlük svop əməliyyatlar isə əks-repo əməliyyatları üzrə təyin olunmuş faiz dərəcəsindən aşağı olmayan ən az səviyyədə təyin edilir.

Uçot faiz dərəcəsi. Bankların çətin vəziyyətdə olduğu dövrdə Mərkəzi Bankın onlara verdiyi qısamüddətli kreditlərin faiz dərəcəsidir.

Məcbur ehtiyat norması. Mərkəzi Bank bankların cəlb etdiyi depozitlərin müəyyən bir hissəsinin istifadəsinə qadağan qoyur. Bu məcburi ehtiyat normasıdır. Məcburi ehtiyat norması aşağı salındıqda bankların sərəncamındakı pullar artır və daha çox kredit qoyuluşları edə bilirlər. Bu zaman faiz dərəcələri aşağı düşür və pul təklifi artır. Norma yüksəldikdə isə əmanətlərin faizini ödəmək üçün kredit faizlərini qaldırır və pul təklifi azalır.

Mənəvi razısalma. Bu zaman Mərkəzi Bank banklara mövcud vəziyyəti izah edərək kreditlərin miqdarını azaltmağa və ya artırmağa razı salır.

Depozit əməliyyatları. Depozit cəlbətmələri bir ilədək, birbaşa hərraclar və ya dolayı hərraclar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Mərkəzi Bankın İdarə heyətinin qərarı ilə hərracdankənar da depozit əməliyyatları keçirilə bilər. Bu zaman əməliyyat şərtləri İdarə heyəti tərəfindən təyin edilir (Prof. Dr. Muhammet Akdiş “ Para teorisi ve politikası” -2011, Menkiw, N. Gregory. Principles of Economics, 2014).

Bank sistemi mövcud olan pulu dövr etdirərək yeni pul yaratmaq imkanına malikdir. Buna pul yaratma gücü deyirlər. İqtisadiyyatda bu dövretməni artıran göstəriciyə pul multiplikatoru deyirlər.

Yaradılan pul miqdarı= μ pul(pul multiplikatoru) *Pul kütləsi

(Menkiw, N. Gregory. Principles of Economics, 2014).

Bu əməliyyatlar dəfələrlə davam etsə iqtisadiyyatda pulun həcmi sonsuza qədər artar. Çünki pul multiplikatoru sonsuz qiymət ala bilər. İqtisadiyyatda da pulun sonsuz qədər artması uzunmüddətli dövrdə qiymətlərin kəskin olaraq artmasına səbəb olur. Buna görə də Mərkəzi Bank məcburi ehtiyat normasını banklara tətbiq edir. Bu norma nə qədər artsa, banklar cəlb olunan vəsaitləri daha çox hissəsini saxlamalı olurlar. Nəticədə depozit kimi cəlb olunan vəsaitləri tam olaraq iqtisadiyyata ötürə bilmirlər. Pul multiplikatoru ilə ehtiyat norması arasında əlaqə mövcuddur. Beləki, pul multiplikatoru ilə ehtiyat normasının hasili vahidə bərabər olmalıdır ki, iqtisadiyyatda pulun həcmi normada qalsın.

$$\mu_{\text{pul}} * rr = 1 \text{ və ya } \mu_{\text{pul}} = 1/rr$$

Burada rr -məcburi ehtiyat normasıdır (Menkiw, N. Gregory. Principles of Economics, 2014).

Banklar bəzən özləri öz istəkləri ilə əlavə ehtiyat yaradırlar ki, bu ehtiyatlar sərbəst ehtiyat adlanır, və yaradılmasındakı məqsəd ani pul çıxışlarını qarşılamaq və gələcəkdə gözlənilən investisiya imkanlarından istifadə etmək xarakteri daşıyır. Bu ehtiyatlar iqtisadiyyatda qeyri sabitlik yarandığı dövrlərdə, pul çıxışlarındakı sabitliyin pozulduğu dövrdə artır. Bankların pul artırma gücü azalır və pul multiplikatoruna mənfi təsir göstərir. Banklar sərbəst ehtiyat yaradan zaman isə məcburi ehtiyat norması ilə sərbəst ehtiyat normasının cəminin pul multiplikatoru ilə hasili vahidə bərabər olmalıdır.

$$\mu_{\text{pul}} * (rr + e) = 1 \text{ və ya } \mu_{\text{pul}} = 1/(rr + e)$$

Burada e -sərbəst ehtiyat normasıdır (Menkiw, N. Gregory. Principles of Economics, 2014).

Real iqtisadiyyatda bütün pullar banklarda və yaxud dövriyyədə olmur. İnsanlar inamsızlıqdan və ya gələcəkdə hər hansı yatırım etmək üçün, habelə cari xərclərini azaltmaq üçün əllərinə pul saxlayırlar ki, bu da öz növbəsində pul multiplikatorunu azaldır.

$$\mu_{\text{pul}} * (rr + e + c) = 1 \text{ və ya } \mu_{\text{pul}} = 1/(rr + e + c)$$

Burada c - nağd pula olan tələbdir (Menkiw, N. Gregory. Principles of Economics, 2014).

Ölkədə milli gəlirin formalaşmasında, onun istənilən səviyyədə saxlanılmasında əsas amillər əmtəə bazarında və pul bazarında tarazılığın olmasıdır. Bu tarazlığa təsir edən bəzi amillər var. İnvestisiyaların həcmi, vergilərin həcmi, pula olan tələb, pul təklifi, insanların istehlaka meyili və s. amillər tarazlığa təsir edir.

İnvestisiyaların həcmi faiz dərəcələrindən asılıdır. Faiz dərəcələri aşağı düşərsə investisiyalar üçün ucuz maliyyə imkanı yarandığı üçün investisiyaların həcmi artar. Faiz dərəcələri artdıqda isə investisiyaların həcmi azalır. İnvestisiyalar azaldıqda planlanan xərclər də azaldığından milli gəlirin səviyyəsi də azalır. Deməli faiz dərəcələri ilə investisiyalar və milli gəlir tərs mütənasibdir.

$$I=I_0-bi$$

Burada I - investisiyalar, I_0 - sərbəst investisiyalar, i -faiz dərəcəsi, b - isə investisiyaların faizə qarşı həssaslığıdır. İnvestisiya əyrisinin meyilliliyi isə b əmsalından asılıdır. IS əyrisi faiz dərəcələri ilə investisiyalar və milli gəlir arasında olan əlaqənin qrafini göstərir. IS əyrisi üzərində olan hər bir nöqtə mal və əmtəə bazarında tarazlığı göstərir. Bu göstəricilər tərs mütənasib olduğu üçün IS əyrisində aşağıya doğru meyillidir (Qrafik1). Bu əyrisinin mənfi meyilli olmasının iqtisadiyyatda iki izahını verirlər (Rudiqer Dornbuş, Stenli Fişer, Riçard Stars "Makroiqtisadiyyat" (tərcümə:S.Adıgözəlov, A.Qasimov) 2015).

İstehlak təsiri. Faiz dərəcələri artdıqda insanlar əllərindəki pulları banklara yığıma yönəldirlər. Əllərində az pul qalan insanların istehlak xərcləri azalır. Planlanan xərclərin bir hissəsi olan istehlak xərcləri azaldığı üçün milli gəlirdə azalır. Və ya əksinə faiz dərəcələri azaldıqda insanlar yığıma meyilli olurlar. Öz pullarını istehlaka yönəldirlər. İstehlaka yönəldilən pullar artdığından , planlanan xərclər artır və dolayısıyla milli gəlir də artır. Buna Fişer effekti də deyirlər.

İnvestisiya təsiri. Faiz dərəcələri azaldıqda həm insanlar yığıma meyilli olurlar, pullarını investisiyaya qoyurlar. Həm də sahibkarlar rahat şəkildə istehsal amilləri cəlb edə bilirlər. İnvestisiyalardakı artımlar planlanan xərcləri artırır və nəticədə milli gəlir artır. Bu effect Keyns effekti də deyirlər (Haqverdiyev Ə, Həsənov V. "İqtisad" (2017).

Bu iki effektdən ortaya çıxan nəticə onu göstərir ki, biləvasitə faiz dərəcələri ilə əlaqəli olan multiplikator və göstəricilər azaldığı zaman milli gəlirin faizdən asılılığı azaldığı üçün bu əyri dikləşir. Və ya əksinə. Məsələn, istehlaka meyillilik dərəcəsi azaldıqda, investisiyalara həssaslıq dərəcəsi, avtonom xərclərin multiplikatoru azaldıqda IS əyrisinin faizdən asılılığı azalır və bu əyri dikləşir. Bu göstəricilər artdıqda isə milli gəlir daha çox faizlərdən asılı olduğu üçün əyri yastılaşır. Faiz dərəcələri ilə əlaqəli olmayan vergi dərəcələri də artdığı zaman milli gəlirə təsir göstərir, milli gəlirin faizdən asılılığı azaldığı üçün əyri dikləşir. Və ya əksinə olaraq vergi dərəcəsi azaldığı zaman artıq faiz göstəriciləri ön plana çıxığı üçün IS əyrisinin faizdən asılılığı artdıqca qrafik üzərində daha yastı forma alır. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəriciləri dikləşdirən göstəricilər əyrinin sola sürüşməsinə, yastılaşıdıran göstəricilər isə əyrinin sağa sürüşməsinə səbəb olur. Klassiklərə görə faiz dərəcəsi gəlir üzərində böyük təsiretmə gücünə malikdir. Buna görə də IS əyrisi daha yastıdır. Keysçilər isə faiz dərəcəsinin gəlirlərin formalaşmasında az rolu olduğunu və daha dik olduğunu iddia edirlər. Investisiyalar faiz dərəcələrinə təsir etmədikdə IS əyrisi üfüqi düz xətt alır, faiz dərəcəsinin dəyişməsi investisiyaya təsir etmədikdə isə IS əyrisi şaquli düz xətt alır.

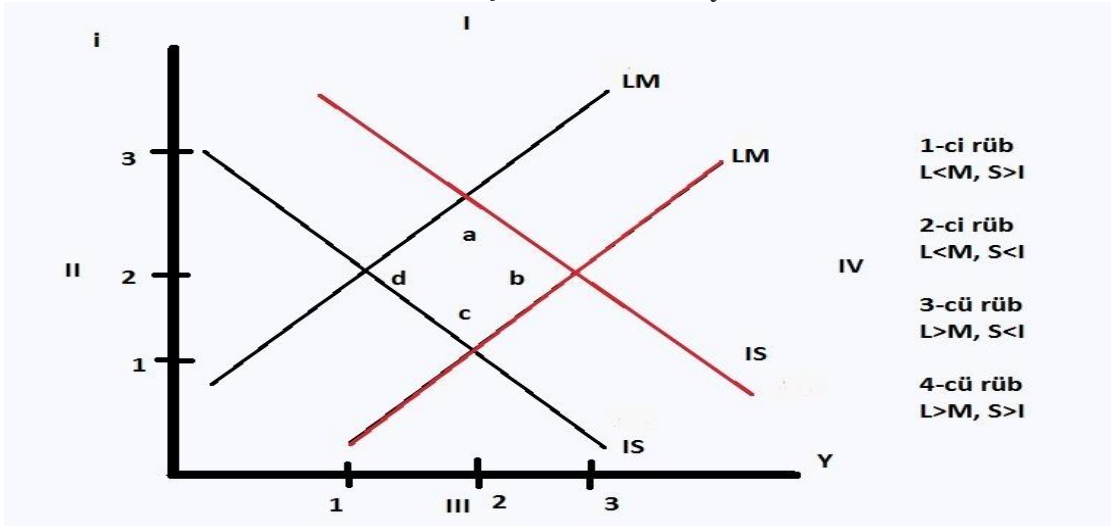
İqtisadi tarazlıq əldə etmək üçün digər faktor isə pul bazarında olan tarazlıqdır. Pul bazarında tarazlığın əldə edilməsi üçün pul təklifi pul tələbinə bərabər olmalıdır. Pul təklifinin pul tələbinə bərabər olduğu nöqtələri birləşdirən əyriyə LM əyrisi deyilir. LM əyrisi pula olan tələbin gəlirə və faizə nisbətə hərəkətini əks etdirir. Milli gəlir artıqda insanlar daha çox pul xərcləyirlər ki. Bu da olanların pula olan tələblərinin artmasına səbəb olur. Pul tələb artan zaman sağa sürüşür və faiz dərəcələrini də yüksəldir. LM əyrisi müsbət bir əyridir. Bu əyrinin meyilliliyinə təsir edən amillər isə pula olan tələbin faizə olan həssaslığından və gəlirə həssaslığından asılı olaraq dəyişir. Pula olan tələbin faizə həssaslığı artarsa faiz dərəcələrində baş verən xırda dəyişiklər gəlir səviyyəsi çox dəyişdirər və LM əyrisi yastı bir forma alır və ya əksinə pula olan tələbin faizə həssaslığı azalarsa milli gəlir faizlərin kəskin dəyişdiyi anlarda belə çox az dəyişər

və LM əyrisi dikləşər. Pula olan tələbin gəlirə həssaslığı artarsa gəlirdə olan xırda dəyişikliklər faiz dərəcəsinə çox təsir edər və LM əyrisi dik olar. Gəlirə həssaslıq azalarsa, gəlir səviyyəsi nə qədər dəyişsə də faizlərdə çox cüzi miqdarda təsir edər və LM əyrisi yastılaşar. LM əyrisinin likvidlik üstünlük vermə nəzəriyyəsi əsasında qurulduğunu düşünsək gəlir səviyyəsi və pula olan tələb sabit qalarsa Mərkəzi Bank pul təklifini azaldan zaman LM əyrisi sola sürüşür, pul təklifini artıran zaman isə əyri sağa sürüşür (Rudiqer Dornbuş, Stenli Fişer, Riçard Stars "Makroiqtisadiyyat" (tərcümə:S.Adıgözəlov, A.Qasimov) 2015).

Klassiklərə görə pul istehsal gücünə malik deyildir. Faiz dərəcəsi nə qədər artsa da bu gəlir səviyyəsinə təsir göstərmir və LM əyrisi şaquli formadadır. Keysçilərə görə isə Milli gəlirdəki artım faizlərə təsir göstərmir və LM əyrisi üfqi formadadır.

IS əyrisi üzərində bütün nöqtələrdə əmtəə bazarı tarazlıq halında olur. LM əyrisi üzərindəki bütün nöqtələrdə isə pul bazarı tarazlıq halında olur. Bu nöqtələrdən sağda və solda bu tarazlıqlar pozulur.

Şəkil 3: İS-LM əyrisi

Mənbə: Mankiw, N. Gregory, Principles of Economics, 2014, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

1.3. Monetar siyasətinin maliyyə sabitliyində rolu

Ölkədə düzgün maliyyə bazarlarının təşkil edilməsi əvvəla, özünün maddi texniki bazasının və infrastrukturunun formalaşdırılmasını və eyni zamanda bir çox müəssisələr və təşkilatların lazım olan informasiya bazası ilə təmin edilməsini tələb edir.

Maliyyə bazarları dedikdə, bütün növ fond, kredit, valyuta, qiymətli kağızlar bazarlarının toplusu nəzərdə tutulur. Maliyyə bazarları alıcılarla satıcılar arasında sövdələşmələrin, razılaşmaların həyata keçirildiyi bazardır. İqtisadiyyatda maliyyə bazarları haqqında bir neçə fikir mövcuddur. İqtisadi alimlər maliyyə bazarlarının istər nəzəriyyə cəhətdən , istərsə də praktiki cəhətdən maliyyə bazarları anlayışı haqqında müxtəlif fikirlərlə yanaşırlar. Bəzi alimlər maliyyə bazarının ancaq kredit və qiymətli kağızlar bazarından ibarət olduğunu bildirirlər. Bəzi alimlər isə maliyyə bazarlarına əlavə olaraq fond bazarını, fyuçers bazarını və pul bazarının sazişlərini də əlavə edirlər. Üçüncü qrup alimlər isə düşünürlər ki, maliyyə bazarları pul və kredit bazarına bölünür. Bu halda pul bazarına uçot bazarı, banklararası bazar valyuta bazarı aid edilir. Kredit bazarına isə qiymətli kağızlar, uzun və ortamüddətli bank kreditlərini aid edirlər (Prof. Dr. Nazım Öztürk “Para Banka Kredi” -2022).

Ümumiyyətlə bazar münasibətlərinə keçiddə bazarın sərbəst işə düşməsi üçün lazım olan əsas bazar infrastrukturunu yavaş-yavaş formalaşır. Müasir iqtisadiyyatda istənilən iqtisadi şəraitin əsas məqsədi mənfəət əldə etmək olduğu üçün, istənilən sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatların son məqsədi mənfəətin artırılmasına yönəlidir. Mənfəətin artırılmasının ən vacib məqamlarından biri investisiya qoyuluşları olduğu üçün, kapital qoyuluşları üçün əlverişli bazar, yəni ki, düzgün maliyyə bazarının seçilməsi vacib amillərdən biridir. Məsəl üçün qeyd etmək olar ki, dövlət yeni fəaliyyətə başlayan bir özəl kommərsiya təşkilatına maliyyə yardımını etmək məqsədi ilə güzəştli kreditlər ayırır. Bundan savayı ayrı-ayrı sahələrin daxilində də maliyyə resurslarının hərəkəti baş verir. Yəni ki, ayrı-ayrı sektorlar belə halda bir-birinə daha çox mal verirlər və daha çox xidmət göstərirlər və kreditor , debitor borcları yaranır. Maliyyə bazarlarında kommərsiya

bankları borc öhdəlikərini sataraq vəsaitləri cəlb edirlər. Bu borc öhdəlikləri qiymətli kağızlar şəkilində emissiya edilir.

Dövlətin maliyyə bazarlarının bəzi funksiyaları vardır ki, bu funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Bütçə kəsirini aradan qaldırmaq üçün vəsaitlərin əldə edilməsini təmin edir;
- Banklarda olan kredit faizlərinin tənzimləməsi həyata keçirir;
- Pul kütləsini idarə edir. Dövlət qiymətli kağızları satın alaraq, dövriyyədəki pul kütləsinin miqdarına nəzarət edir və dövriyyədə olan pul kütləsini azaldaraq pulun alıcılıq qabiliyyətini gücləndirir;
- Uzunmüddətli qiymətli kağızları bazar buraxır və maliyyə vəsaitlərini yenidən bölüşdürür.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün, nizamlanması üçün maliyyə sabitliyinə nail olunması üçün Mərkəzi Bankın apardığı pul-kredit siyasəti xüsusi rol oynayır. Bu siyasət müxtəlif üsullarla tətbiq olunur ki bu üsullar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Məzənnə siyasəti və valyuta müdaxiləsi;
- Bank əməliyyatlarına məhdudiyyətlərin qoyulması;
- Kreditlərin faiz dərəcələrinin təyin edilməsi;
- Məcburi ehtiyat ehtiyatlarının təyin edilməsi;
- Kredit təşkilatlarına mərkəzləşdirilmiş formada kreditlərin verilməsi (Fatih Özatay – “Parasal İktisat Kuram ve Politika” ,2019).

Dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi zamanı intensiv iqtisadi artıma nail olmaq üçün ən başlıca funksiyası makroiqtisadi sabitlin təmin edilməsidir. Makroiqtisadi sabitlik dedidə ölkədə pul-kredit siyasətinin düzgün formada aparılması nəzərdə tutulur. Pul –kredit siyasəti ölkənin iqtisadi siyasətinin bir forması olaraq özlüyündə maliyyə, struktural, sosial-iqtisad və xarici iqtisadi siyasəti birləşdirir. Son nəticədə ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas başlıca məqsədi ölkədə maliyyə sabitliyini təmin etmək və stabil iqtisadi inkişafı təmin etməkdir. Həmin məqsəd ölkənin iqtisadi siyasətində strateji hədəflərinə uyğundur. Həmin məqsədə də ancaq pul kredit siyasəti tədbirləri ilə çatmaq mümkündür. Bu tədbirlərin hər

birinin özünün funksukayaları vardır və pillələrə nisbətən yavaş-yavaş təşkil olunur. Pul-kredit siyasəti dəqiq məqsədlərə istiqamətləndirilməlidir. Məsələn pul aqreqlarının nizamlanması ilə dövriyyədəki pulun miqdarı tənzimlənir, milli valyutanın məzənnəsi tənzimlənir, inflyasiyaya olan meyillik dərəcəsi təyin olunur.

Ölkənin monetar siyasətini həyata keçirən Mərkəzi Bank və kommertiya bankları monetar siyasətin subyektləri olaraq nəzərə alınır. Dövriyyədəki pul miqdarını tənzimləmək üçün Mərkəzi Bank müxtəlif pul aqreqlarından istifadə edir, onların miqdarını istəyəndə artırır, istəyəndə azaldır. Pul dövriyyəsidəki ümumi pul axınının quruluşunu dəyişir. Maliyyə bazarlarının ayrılmaz tərkib hissəsi olan pul bazarı pula olan tələbi, təklifi və faiz dərəcələrini müəyyən edir.

Maliyyə sabitliyinin təmin olunması istiqamətində pul-kredit siyasətinin bəzi funksiyaları vardır:

- Dəyərlərin səviyyəsinin stabil saxlanması, inflyasiyaya qarşı tədbirlərin görülməsi;
- Daxili və xarici bazarda milli valyutanının məzənnəsinin və alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməz olaraq saxlanması.;
- Pul tədavülünə nəzarət və stabilliyin qorunması;
- Bank sisteminin vasitəsi ilə pula olan tələbin tənzimlənməsi.

Ciddi pul siyasəti inflyasiyanın aradan qaldırılmasına və faiz dərəcələrinin aşağı salınmasına səbəb olur. Faizlərin aşağı düşməsi isə depozitlərin azalmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində maliyyə sabitliyini pozur.

Daraldıcı və ya genişləndirici pul siyasətlərinin hansının hansı zamanda istifadə edilməsini müəyyən edəcək konkret prinsiplər yoxdur. Buna görə də, monetar siyasət ilə maliyyə sabitliyi arasında əlaqələrin geniş formada təhlil edilməsi zəruridir (L.Yusifzadə, A.Məmmədova – “Maliyyə vasitəçiliyi və iqtisadi artım” -Mərkəzi Bank işçi məqaləsi-2015).

Makroiqtisadi sabitliyi qorumaq, ölkədə maliyyə sabitliyinə nail olmaq üçün ölkənin həm bununla bağlı strateji hədəfləri olmalıdır, həm də cari günün makroiqtisadi göstəricilərinə görə dəyişkənlik gösərməlidir. Cari dövrün tələblərinə uyğun olaraq iqtisadi məqsədlər təyin olunmalı və strateji hədəflərə

uyğun olmalıdır. Ölkədə maliyyə dəyişməzliyi həm fiskal, həm də monetar siyasətin periodik şəkildə bir birini əvəz edərək və ya eyni anda əlverişli tətbiqindən asılıdır. Müasir iqtisadi şəraitdə ölkənin vergi-büdcə siyasəti və pul siyasəti iqtisadi artım üçün təkan verici qüvvə olmalıdır.

Son dövrlərdə ölkədə keçirilən pul-kredit siyasətinin son və aralıq məqsədləri arasında müəyyən olunmuş qaydalar, ölkədə makroiqtisadi sabitliyin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Pul siyasətini inkişaf etdirmək, onun mövcud iqtisadi şəraitə qarşı adekvatlığını artırmaq məqsədi ilə bir sıra tədbirlərin keçirilməsi gözdən keçirilə bilər:

- Mərkəzi Bank tərəfindən infilyasiya modelinin inkişaf etdirilməsi üzrə infilyasiyanın praqnozlaşdırılması sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi;
- İnfilyasiya ilə pul axını, faiz dərəcələri, valyuta məzənnəsi arasında olan asılılığın daha köklü şəkildə tədqiq edilməsi;
- Gələcək iqtisadi dövrlərdə infilyasiya üzrə birbaşa hədəflənməsi rejiminə keçidlə bağlı imkanların müəyyən edilməsi;
- Gələcək dövrlərdə Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən pul siyasətinin son hədəfi olaraq xalis infilyasiya göstəricilərinin təyin edilməsi;
- Müasir iqtisadi şəraitdə ölkədə valyuta məzənnəsinin infilyasiya göstəricilərinə təsirinin azalması;

Milli valyutanın dəyişməz olaraq stabil qalması, makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin ən önəmli üsürlərindən biri hesab olunur. Mərkəzi bank daim özünün pul siyasətini həyata keçirərkən, birbaşa və dolaylı monetar vasitələr ilə pul kütləsinin infilyasiya hədəfinə adekvat olan həddə nizamlanmasını nəzərdə tutur. Pul siyasəti mexanizmlərinin xüsusiyyətləri eyni zamanda məcburi ehtiyat norması, faiz dəhlizi iqtisadi aktivliyinin tsikilindən və maliyyə bazarlarında olan mövcud vəziyyətdən asılıdır. Pul siyasəti vasitələrinin tətbiqinin makroiqtisadi faydasını görmək üçün Mərkəzi Bank daim maliyyə bazarlarının inkişafına dəstəyini göstərir.

Həm milli valyuta həm də, ölkə sərhədləri daxilində istifadə edilən pullar üzrərindəki nəzarət və qiymətlərin sabit saxlanılmasının təmin edilməsi Mərkəzi Bankın ən əsas məqsədlərindən biridir.

Maliyyə sabitliyinə nail olmaq üçün bir neçə mexanizm və alətlər vardır. Bu alətlər və mexanizmlər maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu alətləri adətən 3 qrupa bölürlər:

- Strest test;
- Ekonometrik modellər;
- Empirik mühakimələr.

Yuxarıda qeyd edilən hər 3 qrup sadəcə əvvəlcədən praqnozlaşdırmaq və xəbərdarlıq vermək üçün istifadə edilir. Stress test müstəsna hallarda, gözlənilməz lakin əhəmiyyətli şoklara qarşı bankların həssaslığını qiymətləndirmək üçün istifadə edilən alətdir. Stress test bank və maliyyə sisteminin zəif tərəflərini izləməyə imkan verir ki, bu da praqnozlaşdırmağa və zəruri olan tədbirlərin müəyən edilməsinə yol açır. Maliyyə sektorunun qiymətləndirilməsinin əsas elementi olan stress testlər Bazel standartlarının tərkib elementi kimi çıxış edir və aşağıdakı təhlil elementlərindən ibarətdir:

- Bazel prinsipləri əsasında banklara nəzarətin səmərəli həyata keçirilməsi;
- Maliyyə sabitliyi vəə monetar siyasət ilə bağlı komitələrin yaradılması;
- Makroiqtisadi diaqnoztika metodlarının hazırlanması;
- Ölkədə real sektorun qiymətləndirməsi və manitorinq olunması və s.

Maliyyə sabitliyinin təhlil subyektlərini maliyyə və qeyri-maliyyə sistemlərinə bölürlər. Maliyyə sisteminə maliyyə instutlarını, maliyyə bazarlarını və maliyyə infrastrukturunu əlavə etmək olar. Qeyri maliyyə sistemi isə maliyyə sektoruna birbaşa olaraq yox dolayısıyla təsir edən subyektlərdir ki, onları da ev təsərrüfatlarından və özəl müəssisələrdən ibarət olduğunu qeyd edirlər (Prof. Dr. Nazım Öztürk “Para Banka Kredi” -2022).

Ölkədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində tətbiq edilən mexanizmləri qiymətləndirən iki göstəricilərə görə qiymətləndirmə həyata keçirilir. Aktivlər və

öhdəliklər üzrə. Aktivlər üzrə maliyyə göstəricilərini qiymətləndirərkən aşağıdakı göstəricilər nəzərə alınır:

- Bankların likvid olan aktivlərinin azalması;
- Məcburi ehtiyat normasının dəyişdirilməsi;
- Kredit riski nəticəsində yaranan likvidlik riskinin qiymətləndirilməsi;
- Kreditlərin gecikdirilməsi və ya ümumiyyətlə qaytarılmaması səbəbindən problemlili kreditlərin həcmi;
- Maliyyə bazarlarında likvid olan aktivlərin dəyərinin böyük həcmdə dəyişilməsi;

Öhdəliklər üzrə maliyyə göstəricilərini qiymətləndirərkən aşağıdakı göstəricilər nəzərə alınır;

- Müştərilər tərəfindən iri məbləqli əmanətlərin geri qaytarılması;
- Maliyyə bazarlarından və banklardan alınmış vəsaitlərin vaxtı çatmamış geri çağırılması;
- Müxbir və cari hesablarda olan vəsaitlərin azalması;
- Müddətli əmanətlərin vaxtından əvvəl geri götürülməsi;
- Müştərilər tərəfindən bankda olan depozitlərin valyutasının dəyişdirilməsi;
- Kredit xətləri üzrə müqavilənin şərtlərinə əməl edilməməsi (Rudiqer Dornbuş, Stenli Fişer, Riçard Stars "Makroiqtisadiyyat" (tərcümə:S.Adıgözəlov, A.Qasimov) 2015).

Ölkənin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi zaman tətbiq olunan mexanizmlərin aktual olub olmaması daim araşdırılmalı, ölkədə maliyyə sisteminin davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə baş verməsi mümkün olan hər bir iqtisadi sabitliyi pozan hadisələrin qarşısının alınması üçün tədbirləri gücləndirməli, tətbiq edilən mexanizmlərə nəzarət etməlidir.

Ölkədə makroiqtisadi sabitliyi qorumaqla əsas iqtisadi hədəflərin yerinə yetirilməsinə böyük töhfələr verəcək amillərdən biri də ölkədə qiymət sabitliyinin təmin edilməsidir. Ölkə təcrübəsindən və dünya təcrübəsindən də məlumdur ki, uzun və ortamüddətli dövrdə pul siyasətinin iqtisadiyyata ötürücülüğünün maliyyə və makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə lazım olan dəstəyi vermək üçün ən

effektli pul siyasəti rejiminə keçilməlidir. Effektiv pul siyasətinin müəyyən olunması üçün bəzi tədbirlər keçirilir ki, bu da aşağıdakılardan ibarətdir.

Makroiqtisadi koorddiyasiya əlaqəsinin təmin edilməsi- Maliyyə sabitliyi üçün dövlət qurumlarının öz aralarında informasiya əlaqələrinin, koordinasiyanın təmin edilməsi ölkə iqtisadiyyatının əsas hədəflərinə çatması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədlə Mərkəzi Bank tərəfindən Maliyyə Sabitliyi Şurası yaradılmışdır. Daha sonra bu Şura ləğv edilərək eyni və daha geniş məqsədlər üçün İqtisadi Şura yaradılmışdır. Və yeni yaradılan iqtisadi şuranın qarşısına bəzi tapşırıqlar qoyulmuşdur:

- Makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi;
- İllik iqtisadi artımın tempinin artırılması üçün yeni mexanizmlərin hazırlanması;
- Daha dayanıqlı iqtisadi artım mənbələrinin formalaşdırılması;
- Milli iqtisadiyyatın əsas prioritetlərinin qeyri-neft ixracının artırılması yönündə müəyyən edilməsi;
- Xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması;
- Ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- Sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsi.

İqtisadi Şuranın yaradılmasında məqəd fiskal və monetar siyasət arasında münasibətləri təmin etmək üçün ayrı-ayrı dövlət orqanlarının yüksək səviyyədə koordinasiya edilməsinin cavibliyi vurğulanır. Mərkəzi bank tərəfindən pul siyasətinin aparılması üçün sağlam mühit yaratmaq və makroiqtisadi siyasətin uğurlu son tapmasının monetar və fiskal dövlət orqanları arasında effektiv əlaqəni yaratmaq Şuranın əsas məqsədlərindən biri olaraq hesab edilir (<https://president.az/az/articles/view/20613>, <https://nk.gov.az/az/article/1027/>).

Bildiyimiz kimi pul kredit siyasəti nəticəsində ölkədə inflyasiya səviyyəsi müəyyən edilir. İnflyasiyanın aşağı həddə saxlanılması ölkədə pul kredit siyasətinin ən mühüm vəzifələrindən biri olaraq ölkədə maliyyə və makroiqtisadi

sabitliyin əsas göstəricisidir. İnfilyasiyanın da idarə edilməsi üçün aşağıda qeyd olunanların həyata keçirilməsi vacibdir:

- İnfilyasiyanın səviyyəsinin proqnozlaşdırılması üçün pul axınının həcmnin və strukturunun nizamlanması;
- Ölkədə valyuta ehtiyatlarının lazımı səviyyədə olması, valyuta bazarının tənzimlənməsi, tədiyyə balansının sabit saxlanılması;
- Növbəti il üçün əvvəlcədən effektiv pul-kredit siyasətinin müəyyən edilməsi;
- Kommersiya banklarının inkişaf etdirilməsi və bank sektoruna nəzarət.

Pul –kredit siyasəti təkcə ölkədə maliyyə sabitliyi əldə etməli deyil həm də, istehsalın artırılmasına ,canlanmasına, sağlamlaşdırılmasına yardım etməlidir. Bəzən manatın məzənnəsinin və infilyasiya səviyyəsinin qorunub saxlanılması üçün sərt pul siyasəti həyata keçirilir.Bu zaman iqtisadiyya mənfi təsirlərin qarşısını almaq az da olsa mümkün olur. Günümüzdə iqtisadi qərarların uğurlu olarq həyata keçirilməsi üçün sabit məzənnə və infilyasiyanın az olması gərəklidir. Uzunmüddətli maliyyə sabitliyinə nail olmaq üçün ölkədə fiskal və monetary qurumlar daim eyni zamanda əlverişli qərarlar verməlidirlər.

II FƏSİL. MONETAR SİYASƏTİN İQTİSADİYYATA TƏSİR GÜCÜ VƏ ÇƏRÇİVƏSİ

2.1. Devalvasiyadan əvvəl və devalvasiyadan sonra monetar siyasətin iqtisadiyyata təsir gücünün təhlili

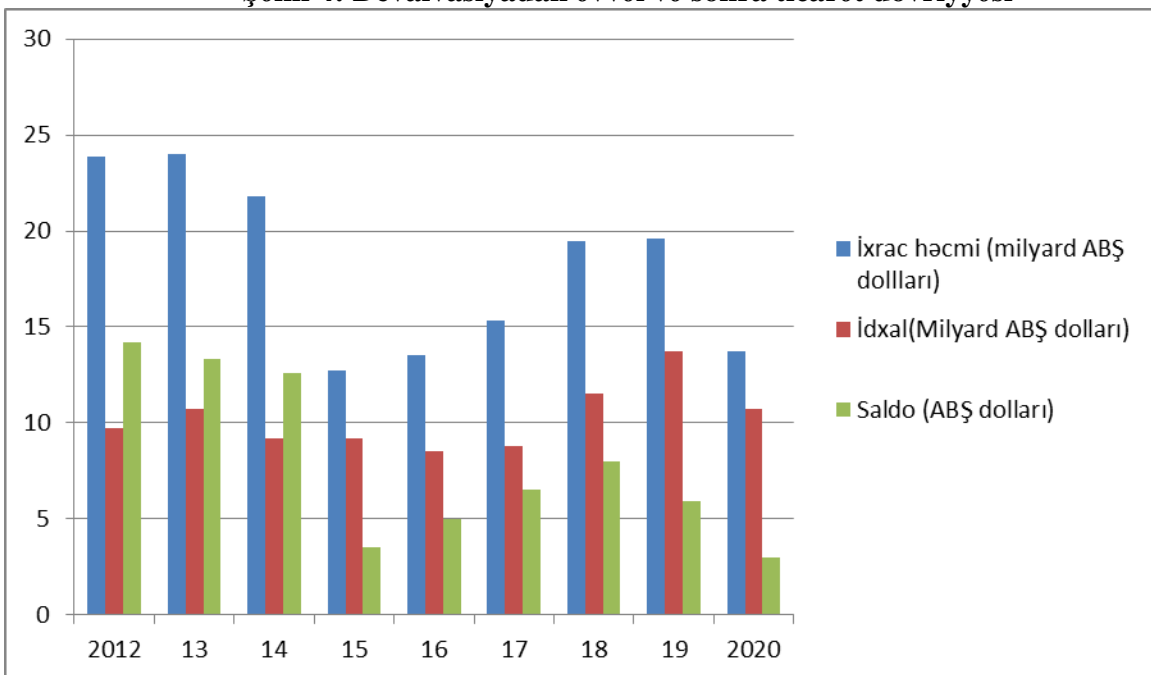
Devalvasiya bildiyimiz kimi milli valyutanın digər xarici valyuta qarşısında dəyərdən düşməsidir. Milli valyuta öz dəyərini itirir, xarici valyuta isə dəyər qazanır. Umumiyyətlə devalvasiya pul kütləsinin idarə olunmasında ən əsas faktorlardan biridir. Devalvasiya məlumdur ki, iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir. Devalvasiya inflyasiyanı sürətləndirir, xaricdən idxal olunan məhulların qiymətini qaldırır, banklarda olan milli valuta ilə yatırımların dəyərdən düşməsinə səbəb olur, qiymətlərin qalxması gəliri milli valyuta olan əhalinin alıcılıq qabiliyyətini aşağı salır ki, bu da xidmət və məhsullara olan tələbi azaldır (Prof. Dr. Nazım Öztürk “Para Banka Kredi” -2022).

Qiymətlərin bahalaşması səbəbindən xaricdən idxal olunan məhsullara tələbin azalması isə öz növbəsində yerli məhsullara olan tələbin yüksəlməsinə səbəb olur ki, bu da ölkə daxili istehsalın stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlar arasında rəqabətin formalaşmasına səbəb olur. Bu da devalvasiyanın müsbət tərəflərindəndir. Məhz bu səbəbdən də dünyanın bir çox ölkələrində devalvasiya iqtisadi tənzimlənmə aləti olaraq istifadə edilir, lakin ölkəmizdə devalvasiyanın mənfi tərəfləri müsbət tərəflərindən daha çoxdur. Bunun əsas səbəbi isə makroiqtisadi sabitliyin xarici valyutanın məzənnəsindən asılı olmasından və ən əsas səbəb isə idxaldan asılılığımızdır. Uzunmüddətli dövrdə ölkənin iqtisadi strategiyalarına çatmaq üçün devalvasiya şərt ola bilər bəlkə də, lakin qısamüddətli dövrdə bu əhali üçün ağır olur. 2015-ci ildə baş vermiş devalvasiyanın əhalinin həyatına vurduğu mənfi təsirlərini, bank və maliyyə sektoruna vurduğu ziyanı nəzərə alsaq hal-hazırda ölkədə devalvasiya arzuolunan iqtisadi hadisə deyildir.

Ümumiyyətlə devalvasiya düzgün planlaşdırılırsa qısamüddətli dövrdə əhalinin həyat şəraitinin ağırlaşmasına baxmayaraq uzunmüddətli dövrdə müsbət iqtisadi nəticələr almaq mümkündür. Mövzunu daha da genişləndirsək, deyə

bilərik ki,üzən məzənnə siyasəti həyata keçirən ölkələrdə devalvasiya özlüyündən yaranırsa, sabit məzənnə siyasəti həyata keçirən ölkələrdə devalvasiya adətən ya məqsədyönlü olur ya da məcburiyyətdən devalvasiya yaranır. Məcburiyyətdən yaranan devalvasiya infilyasının nəzarətdən çıxması səbəbindən BVF-nin göstərişi ilə qərarı alınır. Məqsəd yönlü devalvasiya isə ölkə daxili istehsalın artırılması ,ixrac olunan məhsulları həcmnin artırılması, və ölkə daxili isthsal olunan məhsulların qiymətinin tənzimlənməsi zamanı qərar verilə bilər. 1-ci qrafikdə devalvasiyadan əvvəl və devalvasiyadan sonra ölkənin ticarət dövriyyəsində baş verən dəyişiklərin izahı verilmişdir. Qrafikdən görüldüyü kimi devalvasiyadan sonra qısa müddətli dövrdə ixracın həcmi azalmışdır, lakin növbəti illər ərzində ixracın həcmində yenidən artım müşahidə olunur. Lakin idxal olunan məhsulların həcminə baxdıqda gözləntilərin əksinə olaraq idxalın həcmi də qısa müddətli dövrdə sürətlə aşağı düşsə də, daha sonra devalvasiyadan əvvəlkindən də daha çox həcmi artmışdır. Təbii ki, bunu təkcə devalvasiya ilə əlaqələndirmək düzgün olmazdı, bunu müasir dövrdə zaman keçdikcə əhalinin artan tələbi ilə də əlaqələndirmək olar (Böyük İqtisadi Ensiklopediya”. VII cilddə. /akademik Ziyad Səmədzadənin baş redaktorluğu ilə. Bakı: “Letterpres” nəşriyat evi, 2012-2015).

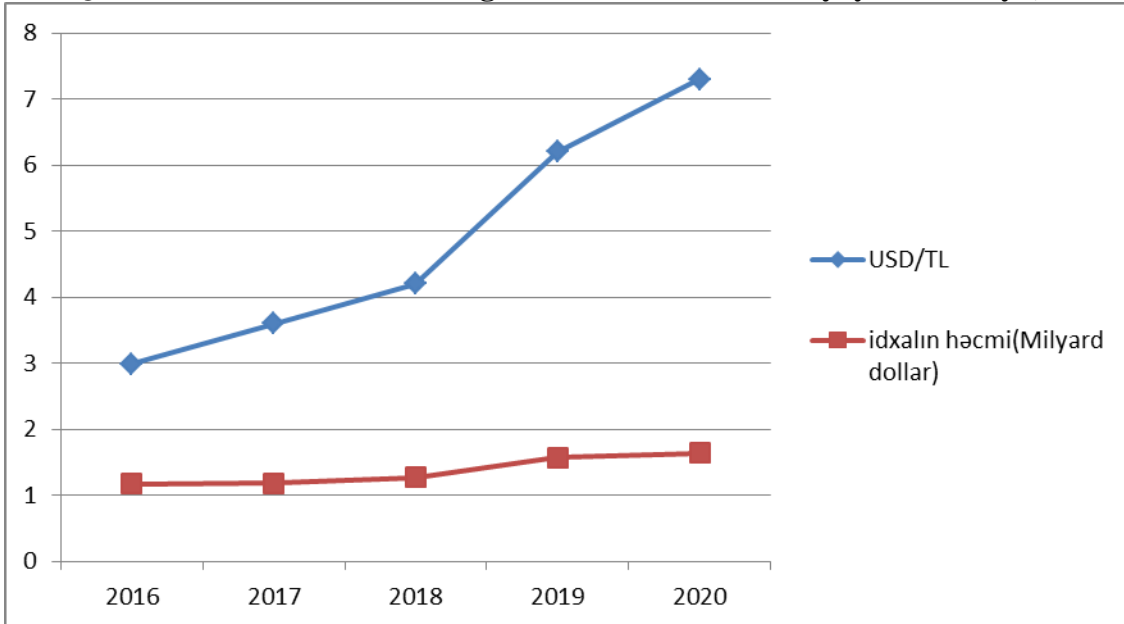
Şəkil 4: Devalvasiyadan əvvəl və sonra ticarət dövriyyəsi

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/> saytıdan alınan məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanıb)

Bu zaman qərar verilən devalvasiya səviyyəsi ölkə daxili məhsulların qiymət artımının faiz nisbətində bərabər olması müsbət nəticə verəcəkdir. Çünki devalvasiya uzunmüddətli dövrdə idxalı azaldar, ixracatı artırır, bu səbəbdən də ölkənin milli gəlirinin artmasına və xarici ticarət kəsrinin azalmasına yol açar. 1-ci qrafikdə devalvasiyanın müsbət tərəflərindən çox mənfi tərəflərinin olduğunu müşahidə edə bilərik. Düşünürəm ki, devalvasiya ancaq bizim ölkəmizdə baş verərsə daha çox müsbət nəticə verir. Yəni devalvasiyanın uğurlu olması üçün sıx ticarət əməkdaşlığı olan ölkələrdə əks devalvasiya olmamalıdır. Yəni ki, ölkədə yerli məhsulların istehsalının artırılmasına, xaricdən idxal olunan məhsulların azalmasına yönələn devalvasiya siyasəti olduğu müddətdə ticarət əlaqəsi olan digər ölkədə də ixracın artırılmasına yönələn devalvasiya olarsa həmin ölkənin məhsullarına tələb artacaqdır. 2-ci qrafikdə Türk Lirəsinin Dollar qarşısında dəyərdən düşməsi ilə Türkiyədən Azərbaycana idxal olunan məhsulların həcmının artmasının müsbət əlaqəsi göstərilmişdir (Nicat Quliyev – “Xarici şokların Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri” - Mərkəzi Bank işçi məqaləsi-2018).

Qrafik 1: İdxalın həcmi digər ölkədə olan devalvasiyaya elastikliyi (2016-2020)

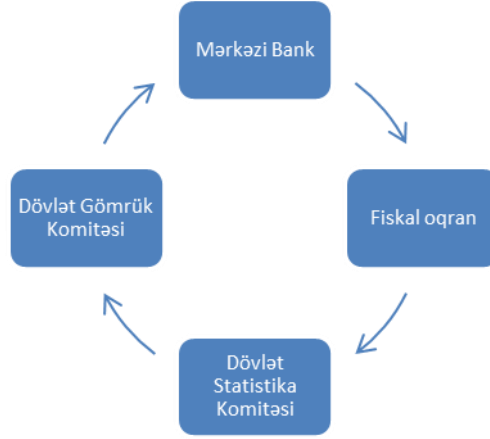

Mənbə: <https://www.tcmb.gov.tr/>, <https://www.stat.gov.az/source/trade/> saytlarından alınan məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Devalvasiyaya qərar vermədən əvvəl və ya devalvasiyadan sonra pul kütləsinin idarə edilməsində, devalvasiya səviyyəsinin müəyyən olmasında Mərkəzi Bankın yeritdiyi pul siyasəti və verdiyi qərarlar mühüm iqtisadi

əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə ölkədə Gömrük Komitəsi, Vergilər Nazirliyi, Mərkəzi Bank arasında məlumat mübadiləsinin vaxtı vaxtında aparılması və strategiyaların üst-üstə düşməsi ölkədə ticarət kəsrinin azalması, devalvasiyanın müsbət nəticələnməsində rol oynayır. Bu məlumatların toplanılmasında və statistik məlumatların ötürülməsində Statistika Komitəsi mühüm rol oynayır (Şəkil 1).

Şəkil 1: Dövlət qurumlarının arasında məlumat mübadiləsi

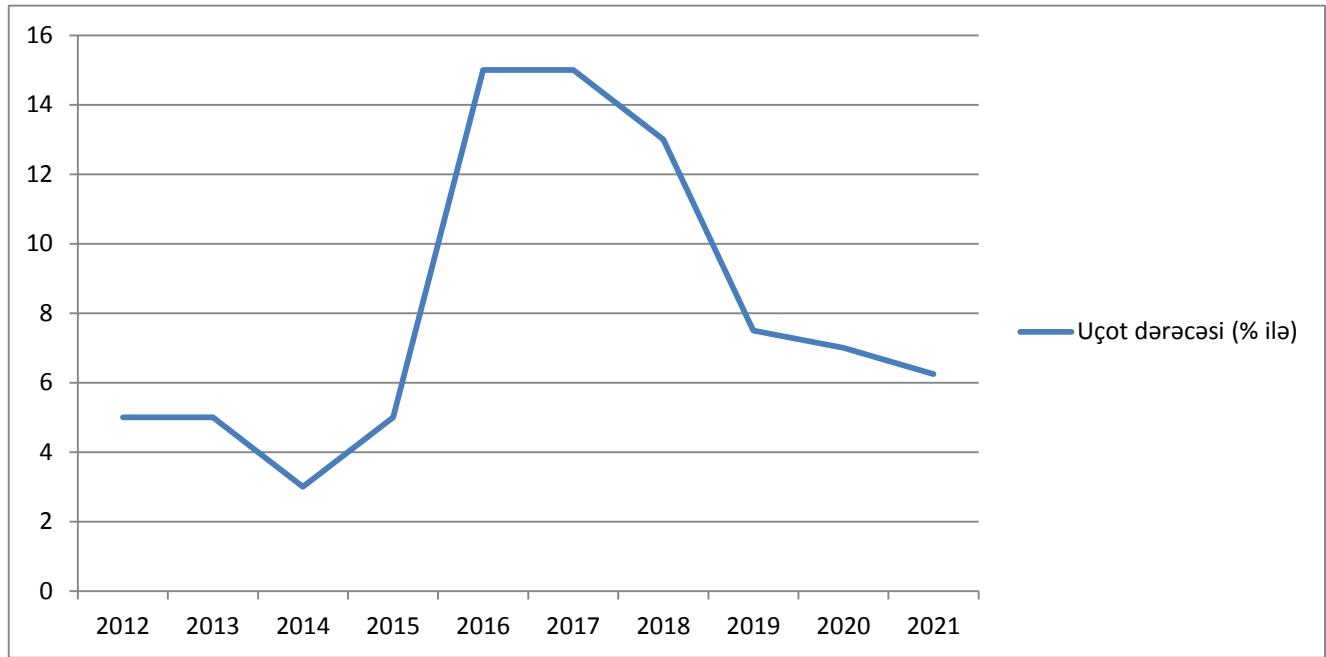

Mənbə: Yuxarıda qeyd olunan məlumatlardan nəticə olaraq müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Mərkəzi Bank Devalvasiyanın qarşısını almaq üçün və ya qərarlar verən zaman dövriyyədəki həm milli valyutada olan vəsaitin, həm də xarici valyutada olan vəsaitin idarə edilməsində yumşaq və ya sərt siyasət həyata keçirir. 2-ci qrafikdən görsənir ki, Mərkəzi Bank devalvasiyadan öncə banklara ucuz maliyyə imkanı yaradaraq əhalinin pula olan tələbinə yumşaq yanaşaraq dövriyyədə olan pul təklifini artırır. Həmin dövrdə dövriyyədə daha çox xarici valyuta üstünlük təşkil edirdisə, devalvasiyadan sonra və indiki dövrdə xarici valyutada olan kreditlərin həcmi azaldılmış, daxili ticarət dövriyyəsi daha çox manatla aparılır. 3-cü qrafikdən görüldüyü kimi Devalvasiyadan sonra Mərkəzi bank uçot dərəcəsini kəskin olaraq qaldırdı və sərt pul siyasətini həyata keçirməyə başladı. Kommersiya bankları isə nəticədə ucuz maliyyə imkanlarından istifadə edə bilməyərək depozitlərdən asılıqlarını artırdılar. Kredit faizlərinin yüksəlməsi və bankların böyük maliyyə itkilərindən sonra yenidən kreditlərin verilməsində əvvəlki kimi maraqlı olmaması dövriyyədə olan pul kütləsinin azalmasına səbəb

oldu. Bu da öz növbəsində məhsularda tələbi aşağı saldı, əhalinin alıcılıq qabiliyyətini aşağı salaraq idxalı aşağı saldı.

Qrafik.2: Devalvasiyadan əvvəl və sonra uçot dərəcələri

Mənbə: <https://www.cbar.az> sayının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Qrafikdən göründüyü kimi Devalvasiyadan sonra Mərkəzi bank uçot dərəcəsinə kəskin olaraq qaldırdı və sərt pul siyasətini həyata keçirməyə başladı. Kommersiya bankları isə nəticədə ucuz maliyyə imkanlarından istifadə edə bilməyərək depozitlərdən asılıqlarını artırdılar. Kredit faizlərinin yüksəlməsi və bankların böyük maliyyə itkilərindən sonra yenidən kreditlərin verilməsində əvvəlki kimi maraqlı olmaması dövriyyədə olan pul kütləsinin azalmasına səbəb oldu. Bu da öz növbəsində məhsularda tələbi aşağı saldı, əhalinin alıcılıq qabiliyyətini aşağı salaraq idxalı aşağı saldı.

Devalvasiyanın iqtisadiyyata təsirini, Mərkəzi bankın devalvasiya zamanı devalvasiyadan öncə verdiyi qərarların nəticələrini təhlil edərkən qısa müddətli dövrdə araşdırmaqda fayda vardır. Çünki, devalvasiyadan bir neçə il əvvəli təhlil etsək Qlobal maliyyə böhranının nəticələrini görürük, devalvasiyadan sonrakı 5 ilin maliyyə göstəricilərini araşdırsaq Covid-19 pandemiyasının iqtisadiyyata vurduğu nəticələrlə üz-üzə qalarıq. Ona görə də devalvasiyadan əvvəlki 2 ili və devalvasiyadan sonrakı 2 ili araşdıraraq , devalvasiyanın maliyyə sektoruna

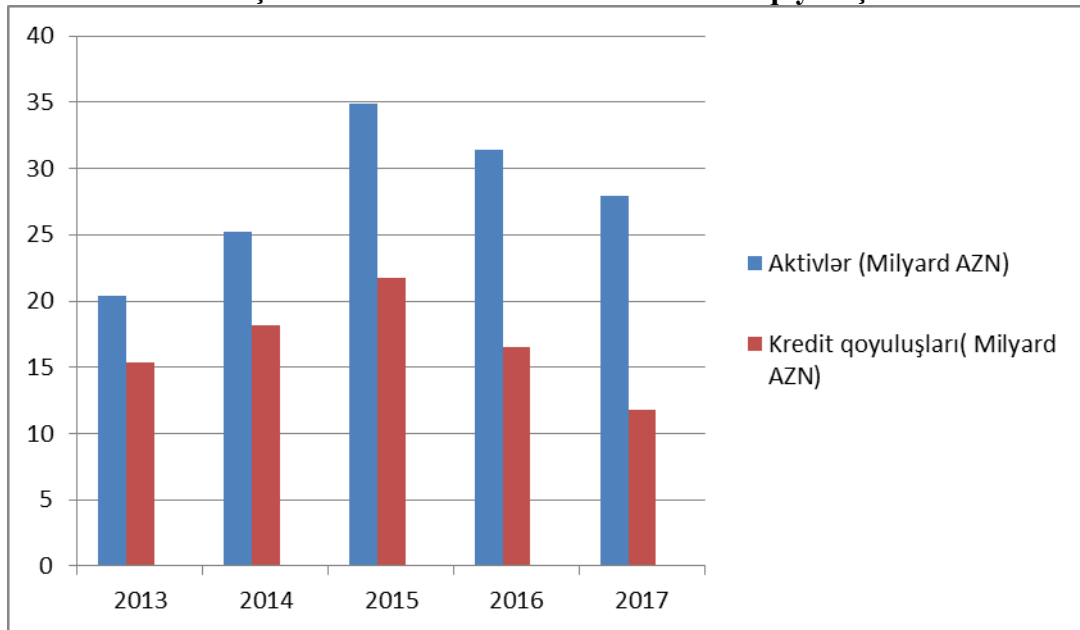
təsirini və Mərkəzi Bankın verdiyi qərarların nə dərəcədə də iqtisadiyyatdakı rekasiyasını və çevikliyi qısamüddətli dövrdə düzgün təhlil etmiş olarıq.

Azərbaycan ilk dəfə 2015-ci ildə devalvasiyaya getmək məcburiyyətində qaldı. Manatın dəyəri 50% ucuzlaşaraq 1.28 dollardan 0.65 dollara qədər düşdü. Daha sonralar üzən məzənnə siyasətinə keçiddən sonra 2017-ci ildən etibarən 0.59 dollar olaraq stabilləşdi. Devalvasiya ilk olaraq bank sentoruna ciddi ziyan vurdu xarici valyutada verilən kreditlərin geri qaytarılmasında baş verən çətinliklər nəticəsində bir çox Kommersiya Bankları və BOKT-lar müflisləşərək maliyyə bazarını tərk etdilər. Bankların aktivlərinin pisləşməsinə səbəb oldu. Ölkədə bank aktivlərinin 40% -ni özündə cəmləşdirən ABB müflisləşmə təhlükəsi altında qaldı. Dövlət vəsaiti hesabına bankların aktivləri sağlamlaşdırıldı, xarici borcları dövlət öz üzərinə götürdü. Lakin kreditlərin geri qaytarılmasını banklarla müştərilərin öhdəsinə saxladı, nəticədə bankların problemlı kredit portfeli genişlənərək maliyyə sektoruna ciddi zərər vurdu. Son nəticədə bankların iqtisadiyyatda sahibkarları və əhalini maliyyələşdirmək imkanları zəiflədi. Bankların ümumi aktivlərinin həcmi azalmağa başladı. Bankların həm əmanət həm də kredit qoyuluşlarında azalma baş verdiyindən onların aktivləri həm azalmağa həm də pisləşməyə doğru getdi. Statistik təhlilləri araşdırarkən məlum olmuşdur ki əvvəlki iki il ərzində banklar öz aktivlərini 71% artırmağa nail olmuşdusa, devalvasiyadan sonrakı iki il ərzində bu aktivlərinin 20% -ni itirməli oldu. 2015-ci ildə bankların aktivləri rekord həddə çataraq 35 milyard manat olmuşdur. Bu yüksək artımın səbəbi isə manatın ucuzlaşması səbəbi ilə xarici valyutada olan aktivlərin təkrarən qiymətləndirilməsi olmuşdur. 2013-cü ildə bank aktivlərinin ÜDM-də ümumi payı 35,3% -lik bir paya sahib idisə, devalvasiya ilində bu ən yüksək səviyyəyə qalxmış və 64,2% olmuşdur. Bunun səbəbi isə bank sektorunun dollarlaşması ilə bərabər ÜDM-nin nominal dəyərinin azalması olmuşdur. Lakin bu yüksək pay sahibi olmaq uzun müddət davam etmədi və sabit olaraq qalmadı. 2017-ci ildə bu rəqəm 39,8% -ə düşmüşdür (<https://www.cbar.az/page-6/annual-reports>).

Manatın dəyərdən düşməsinin müsbət nəticələrini ancaq həmin dövrdə ölkə daxili məhsulların artması, yerli məhsulların istehsalının artması zamanı görmək

mümkün idisə də, lakin bu gözlənilən səviyyədə olmadı. Qeyd olunan məsələnin səbəblərindən biri də, bankların sənaye və istehsal üçün kredit qoyuluşlarının azalması olmuşdur. Devalvasiyanın fonunda yerli istehsalın artırılması əsl məqam idi, lakin bank aktivlərinin pisləşməsi, aktivlərin azalması, uçot dərəcəsinin qalxması ilə bankların kreditləri məhdudlaşdırılması, sahibkarların da kredit götürmə imkanlarının məhdudlaşdırılması, 2013-cü ildə sənayə və istehsal üçün 1516,5 milyon AZN məbləğində kredit qoyulmuşdur. 2015-ci ildə bu rəqəm 1948,3 milyon AZN manat idisə 2017-ci ildə bu rəqəm 621,2 milyon AZN olmuşdur. Rəqəmlərdən də görünür ki, devalvasiyadan sonra qeyd olunan sahəyə kredit qoyuluşları kəskin azalmışdır. Düşürəm ki, bu rəqəmi yüksələn istiqamətdə görsək ölkədaxili məhullar hesabına idxalın azalması ilə bərabər ticarət kəsrinin də azalmasını müşahidə edə bilərdik (<https://www.cbar.az/page-6/annual-reports>).

Şəkil 6: Bankların aktivləri və kredit qoyuluşları

Mənbə: <https://www.azstat.org/MetaDataG/> saytıdan alınan məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

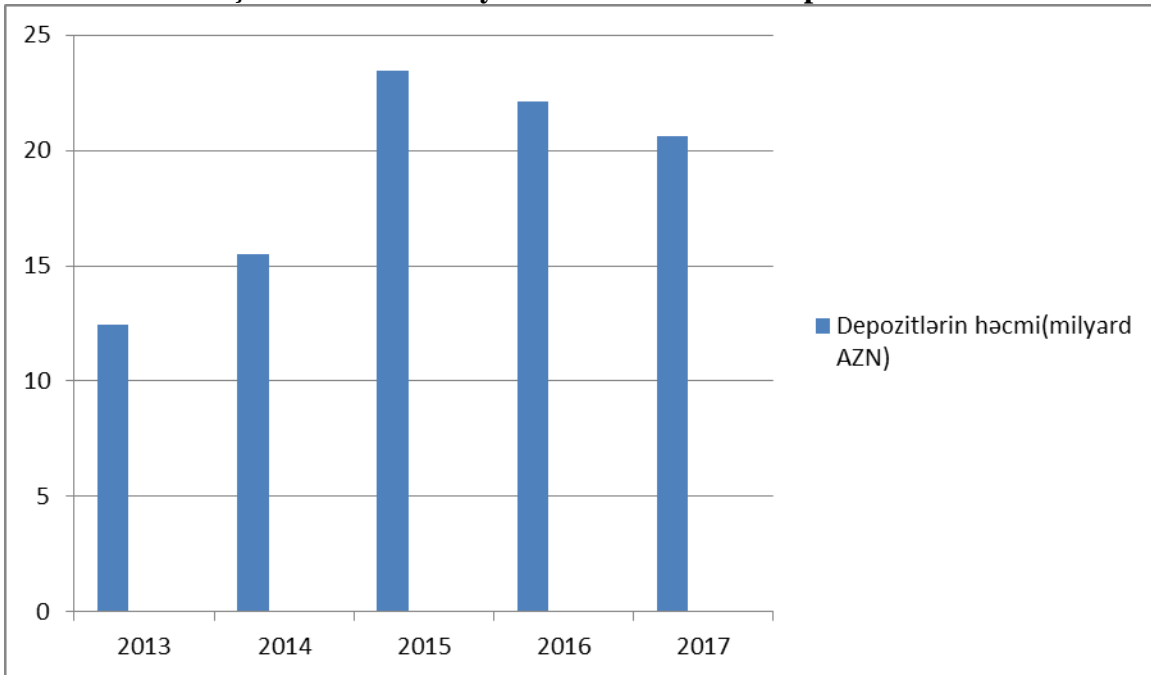
Devalvasiyadan sonra bankların depozitlərdən asılılığı artmağa başlamışdır. 2013-cü ildə depozitlərin payı cəmi öhdəliklərdə 73,4 %, 2015-ci ildə 74,9% -lik bir paya sahib olduğu halda, 2017-ci ilin sonunda bu göstərici artım göstərərək 85,1 %-ə çatmışdır. Bu artımın aşağıdakı səbəbləri vardır: (<https://www.cbar.az/page-6/annual-reports>).

- Bankların depozitdən asılılığının artması səbəbindən depozitlərin artması;

- Xarici valyutada olan depozitlərin manatla ifadəsində məzənnə artımı;
- Bankların xarici öhdəliklərdən imtina etməsi;
- Kredit təşkilatlarından kredit əldə etməsi məhdudlaşdırılması.

Statistikalar göstərir ki, bankların xarici öhdəlikləri 5,3 milyard ABŞ dollarından 1,6 milyard ABŞ dollarına düşmüşdür. Ümumiyyətlə bəzi bankların bağlanması ilə bərabər bank santonuna əhalinin inamının azalması, xarici valyutada olan depozitlərin xərclərinin artması fonunda illik gəlirliyinin aşağı düşməsi depozit qoyuluşlarının da azalmasına səbəb oldu. Əks halda depozit qoyuluşlarının cəmi öhdəliklərdəki payı daha çox olacağı guman edilir. 2015-ci ildə depozitlərin ümumi həcmi 23,4 milyard AZN olduğu halda 2017-ci ildə bu rəqəm 20,6 milyard AZN-ə qədər azalıb (Şəkil 7).

Şəkil 7: Devalvasiyadan əvvəl və sonra depozitlərin həcmi

Mənbə: <https://www.cbar.az/page-6/annual-reports> saytıdan alınan məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Devalasiyanın gözlənilən iqtisadi hadisə olduğundan 2014-cü ilin sonundan başlayaraq bank sektorunda dollarlaşma prosesi sürətlənməyə başladı. Bir tərəfdən əhali milli valyutada olan əmanətlərini dollarla əvəz etməyə başladı, digər tərəfdən banklar öz risklərini nəzərə alaraq milli valyutada olan kreditləri minimuma endirərək, xarici valyutada olan kreditlərə üstünlük verməyə başladı.

Banklarda dollarlaşma o həddə gəlib çatdı ki, devalvasiyadan 2 il əvvəl kreditlərdə xarici valyutanın payı 28,2% idisə, devalvasiyadan 2 il sonra bu 40,9% ə yüksəldi. 2016-cı ildə bu rəqəm pik həddinə çataraq 49,4%-ə çatsada daha sonra bir qədər səngiyərək aşağı enmişdir. Buna səbəb ümumi kreditlərin verilməsinin artım sürətinin dollar kreditlərinin artım sürətini üstələməsi və xarici valyuta ilə verilən kreditlər üzrə qoyulan məhdudiyyətlər olmuşdur. 5-ci qrafikdən görüldüyü kimi kreditlərə müqayisə etdikdə depozitlərdə xarici valyutanın payının artması daha yüksək səviyyədə olmuşdur. 2014-cü ilə qədər xarici valyutanın depozitlərdə payı azalması, daha sonra isə artması müşahidə olunur. Depozitlərdə dollarlaşmanın pik həddi 2015-ci ildə yaşanıb, belə ki 2015-ci ildə depozitlərdə xarici valyutanın həcmi 81,6 %-ə çatıb (<https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?age=1>, <https://www.cbar.az/page-6/annual-reports>).

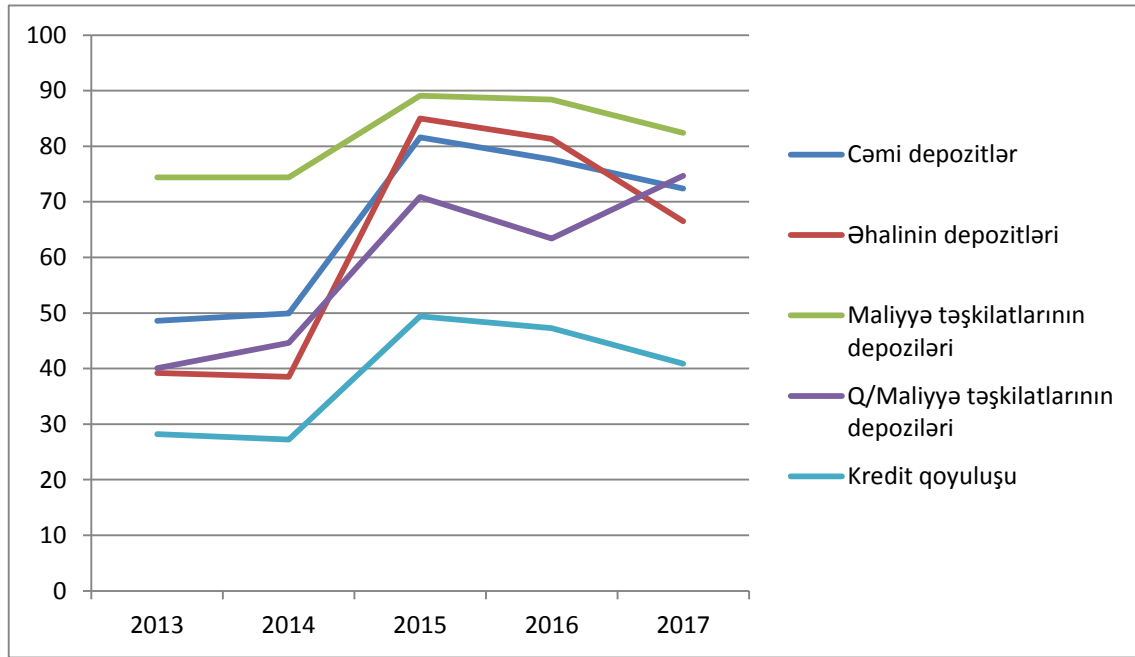
Cədvəl 2: Devalvasiyadan əvvəl və sonra depozitlərdə və kreditlərdə xarici valyutanın payının % nisbəti

İllər	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi depozitlər	48,6	49,9	81,6	77,6	72,4
Əhəlinin depozitləri	39,2	38,5	85	81,3	66,5
Maliyyə təşkilatlarının depozitləri	74,4	74,4	89,1	88,4	82,4
Q/Maliyyə təşkilatlarının depozitləri	40,1	44,6	70,9	63,4	74,7
Kredit qoyuluşu	28,2	27,2	49,4	47,3	40,9

Mənbə: cbar.az saytından alınan məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

3-cü qrafikdən görünür ki, manatın məzənnəsinin dəyişməsi ilə ən çox elastiklik göstərən depozit qoyuluşları əhəli tərəfindən həyata keçirilib. Maliyyə təşkilatları tərəfindən qoyulan depozitlər az elastiklik göstərərək nisbətən sabit qalmışdır. Əhəli tərəfindən devalasiya ərəfəsində sürətli tərplə artan dollarlaşma daha sonra azalmağa başlamışdır. Bunu bir tərəfdən də maliyyə savadlılığı ilə , əhəlinin maliyyə qərarlarını verərkən kütlə psixologiyasına dayanaraq qərar verməsi ilə də əlaqələndirmək olar.

Qrafik 3: Devalvasiyadan əvvəl və sonra depozitlərdə və kreditlərdə xarici valyutanın payının % nisbətinin dinamikası.

Mənbə: cbar.az saytından alınan məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Digər tərəfdən də milli valyutanın sabitləşməsi və bankların xarici valyutada olan depozitlərə az gəlir təklif etməsi olmuşdur.

Qeyd olunan problemləri həll etmək üçün həll etmək üçün dövlət tərəfindən bəzi addımlar da atılmışdır. Bunları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- Banklara dair iqtisadi tənzimləmələrin yumşaldılması ilə onlara əlavə olaraq likvidlik verildi.;
- Bir qədər zəif və aktivləri pisləşən bankların bağlanması ilə bank sektorunun aktivlərinin sağlamlaşdırılması;
- Milli iqtisadiyyarda sistem xarakterli banklara fərdi dəstəyin verilməsi;
- Banklara bir sıra güzəştlərin edilməsi;
- Kreditlərin verilməsinə dair tələblərin sərtləşdirilməsi (Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir).

Bundan əlavə olaraq hökumət neftin uzlaşmasından sonra maliyyə sektorunda yaranan koordinasiya problemini aradan qaldırmaq və bank sektorunda nəzarəti ələ tam gücləndirmək məqsədi ilə maliyyə sektorunda bəzi institusional dəyişikliklər edərək 2016-cı ildə MBNP PHŞ və koordinasiyanı gücləndirmək

üçün Maliyyə Sabitliyi Şurasını yaratdı. Bu addımlar müəyyən qədər nəticələr versə də, bank sektorunda yaranan qeyri-stabilliyi aradan qaldırmaq mümkün olmadı.

Devalvasiyanın ağır nəticələrini aradan qaldıran mühüm dövlət tədbirlərindən ən vacibi 28 Fevral 2019-cu ild ölkə prezidentinin fiziki şəxslərin problemlili kreditlərinin həllinə dair fərmanı olmuşdur. Həm makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, həm də iqtisadi inkişafın artıq bərpa edilməsi, maliyyə imkanlarının genişlənməsi vaxtı keçmiş problemlili kreditlərin həll olunmasına dövlət dəstəyinə şərait yaratdı. Qeyd oluna fərman 800 mindən çox əhalinin kredit məbləğlərinin devalvasiya nəticəsində manatla artmış hissəsinin geri qaytarılması təmin edildi və qalıq borcları restrukturizasiya edildi. Uzun müddətli və güzəştli şərtlərlə restrukturizasiya əhalinin ödəmə qabiliyyətini bərpa etdi, bununla da əhalinin kreditlərinin ödənilməsinə yönələn xərcləri azalaraq sərəncamında qalan gəlirlər artdı və digər tələbatlarını qarşılamaq imkanları artdı, əhalinin sosial – iqtisadi rifahı daha da yaxşılaşdı.

Fərman təkcə əhalinin maddi , sosial rifahını yaxşılaşdırmadı həm də bank sisteminin problemlərinin həllinə dair mühüm addım kimi nəzərə alınır. Bankların problemlili kreditlərinin həlli üçün Mərkəzi bank banklara 682 milyon manat məbləğində illi faiz dərəcəsi 1 faiz , 5 il müddətinə güzəştli kredit ayırdı ki, bu kreditlərdə dövlət zəmanəti ilə verilirdi. Bankların ucuz maliyyə resursları əldə etməsi eyni zamanda iqtisadiyyatın ucuz maliyyə imkanlarını genişləndirdi və iqtisadiyyada canlanma baş verdi (Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərin problemlili kreditlərinin həlli ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı- 28 fevral 2019, <https://www.cbar.az/page-6/annual-reports>).

2.2. Respublikamızda iqtisadi artıma və milli gəlirin formalaşmasında pul siyasətinin təsiri

Hər bir ölkənin iqtisadi hədəfi uzunmüddətli dövrdə iqtisadiyyatı sabit və optimal saxlamaq və onun inkişafını təmin etməkdir. Ona görə də, iqtisadi inkişafın nə olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. İqtisadi amillər bəzən onu stimullaşdırır, bəzən də məhdudlaşdırır. Hər bir ölkə istər ki, uzunmüddətli effektiv iqtisadi siyasət yürütsün və iqtisadi inkişaf tempinə nail olmaq üçün şəraiti düzgün araşdırsın.

İqtisadiyyatla bağlı olan dərslərdə və vəsaitlərdə həm iqtisadi artım həm də iqtisadi inkişaf ifadələrinə rast gəlmək olar. İqtisadi artım sosial tərəqqi anlayışı ilə sıx bağlıdır. İqtisadi artım sosial tərəqqinin əsasını təşkil edir də demək olar. İqtisadi artım həmçinin məhsuldar qüvvələrin çoxaldılması vasitəsi ilə cəmiyyətin, iqtisadiyyatın inkişafına dolayı yox, bir başa olaraq təsir göstərir. İqtisadi artım cəmiyyətin maddi elementlərini çoxaldır. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi artım sosial inkişafı təmin edən mənbələrdən biridir (Fatih Özatay – “Parasal İktisat Kuram ve Politika” ,2019).

Hələ 18-ci əsrin sonlarında A. Smitin nəzəri əsaslarına görə davamlı olaraq sərvət yığıcı cəmiyyətin inkişafının ən vacib elementi və onun hərəkət verici qüvvəsidir. O bildirmişdir ki, “əhalisinin böyük bir hissəsi yoxsul olan cəmiyyəti çiçəklənən hesab etmək olmaz”. Bu yanaşma onu göstərir ki, iqtisadi artım sahibkarlıqla deyil, son anda cəmiyyətdə uğurların qazanılmasındadır.

İqtisadi katoqrofiya kimi iqtisadi artım dedikdə, iqtisadiyyatın əvvəlki istehsal amilləri imkanlarından uzaqlaşması və daha yüksək səviyyədə imkanlara malik olması kimi qəbul olunur. İqtisadi artıma iqtisadi inkişafı təşkil edən amil olaraq da baxmaq olar. Bəzən iqtisadi inkişaf anlayışı ilə iqtisadi inkişafın konsepsiyası anlayışını da səhv salırlar. Bir birinə yaxın olan bu iki anlayış yaxın mənanı kəsb etsələr də, onlar eyni deyillər. İqtisadi inkişaf ölkədə iqtisadiyyatın müsbət dinamikasıdır. İqtisadi tənəzzülün və iqtisadi böhranın əksidir. Makroiqtisadi anlayışlar olan iqtisadi artım və iqtisadi inkişafın arasındakı fərqi aydınlaşdırmaq vacibdir. Artım- mövcud olan, var olan cəmiyyətin daha

çoxalmasıdır. Yəni iqtisadi artım istehsal həcmnin artmasıdır. Statistik iqtisadi artım dedikdə iqtisadiyyatın uzunmüddətli dövrdə müsbət dinamikası nəzərdə tutulur. Bu da ÜDM-nin və ÜMM-nin həcmnin kəmiyyət göstəricilərində öz əksini tapır. İqtisadi artım və iqtisadi inkişaf bəzən eyniləşdirirlər. İqtisadi artım ölkə daxilində istehsalın artırılması, iqtisadi inkişaf isə həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasıdır. İqtisadi artım dedikdə keyfiyyət amilləri əsas sayılmır, iqtisadi inkişaf zamanı isə iqtisadi artımın əksi olaraq keyfiyyət amili əsas götürülür. Məsələn, əgər ölkədə ÜDM 50% həcmdə artıbsa, bu onu göstərir ki ölkədə 50% nisbətində iqtisadi artım baş vermişdir. Lakin bu artım əhalinin həyat şəraitində öz əksini tapmırsa, A. Smitin nəzəriyyəsində deyildiyi kimi -əhalinin xoşbəxtliyi artmayıbsa iqtisadi inkişafdan söhbət gedə bilməz. İqtisadi artımı dəqiq rəqəmlərlə ifadə etmək mümkün olsa da, iqtisadi inkişafı dəqiq rəqəmlərlə ifadə etmək mümkün deyildir. Ölkə iqtisadiyyatında iqtisadi artıma nail olmaq aralıq iqtisadi məqsəddir, iqtisadiyyatın son məqsədi iqtisadi inkişafın artırılması olmalıdır. İqtisadi artım qısa müddətli dövrdə mümkün olsa da, iqtisadi inkişaf uzun müddətli artımın nəticəsinə formalaşa bilər. Mövcud olan iqtisadi resurslar məhdud olduğundan inkişafə maksimum həddə çatdırmaq mümkün deyildir (L.Yusifzadə, A.Məmmədova – “Maliyyə vasitəçiliyi və iqtisadi artım” -Mərkəzi Bank işçi məqaləsi-2015).

İqtisadi artımı bəzən mütləq rəqəmlərlə, bəzən də nisbi rəqəmlərlə ifadə edirlər. Mütləq artım hesabat dövrü ilə baza dövrünün fərqi əks etdirir. Nisbi artım isə həmin fərqin baza ilinin göstəricilərinə nisbətidir.

İqtisadi artımın iki tipi vardır. Bunlar intensiv və ekstensiv iqtisadi artım olaraq fərqləndirilir. Ekstensiv iqtisadi artım zamanı istehsal amillərinin kəmiyyət baxımından artırılması hesabına, başqa sözlə desək işçi qüvvəsinin, dəzgahların, istehsal binalarının sayının çoxaldılması hesabına istehsalın artırılması başa düşülür. İntensiv artım isə işçilərin peşə və ixtisas hazırlığının yüksəldilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi, rərustlara qənaət edən üsulların tətbiqi hesabına formalaşır.

İqtisadi inkişaf göstəriciləri isə daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi insanların həyat standartlarının artırılmasının ifadə edir və aşağıdakı bəzi göstəriciləri misal çəkmək olar:

- Təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- Sosial xidmətlərdən yararlanmaq imkanı;
- Azadlıqların artması;
- Həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması;
- Orta ömür müddətinin uzun olması;
- Yoxsulluğun səviyyəsi və s

(Rudiqer Dornbuş, Stenli Fişer, Riçard Stars "Makroiqtisadiyyat" (tərcümə:S.Adıgözəlov, A.Qasimov) 2015).

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi artım iqtisadi inkişaf üçün vacib olduğu kimi, iqtisadi inkişaf da, intensiv iqtisadi artım üçün vacib amildir.

ÜDM-un formalaşdırılmasında və ölkədə müsbət iqtisadi artım əldə etmək üçün istehsal amillərinin gücləndirilməsi ilə yanaşı Mərkəzi bankın verdiyi pul-kredit qərarları, məzənnə siyasəti, infilyasiya göstəriciləri də müstəsna rola malikdir.

İqtisadi artımın əsas göstəricisi olan ÜDM-un xərclərə görə, gəlirlərə görə və istehsal görə hesablanma metodu vardır. Prinsip etibarı ilə hər 3 metod zamanı əldə edilən rəqəmlər bir birinə bərabər olmalıdır. Biz bu mövzuda xərclər metodunu və bu metod zamanı hesablanan göstəriciləri araşdıracağıq. Çünki, Mərkəzi bankın verdiyi qərarlar digər göstəricilərə dolayı olaraq təsir göstərsə də, bu göstəricilərə birbaşa olaraq təsir göstərir.

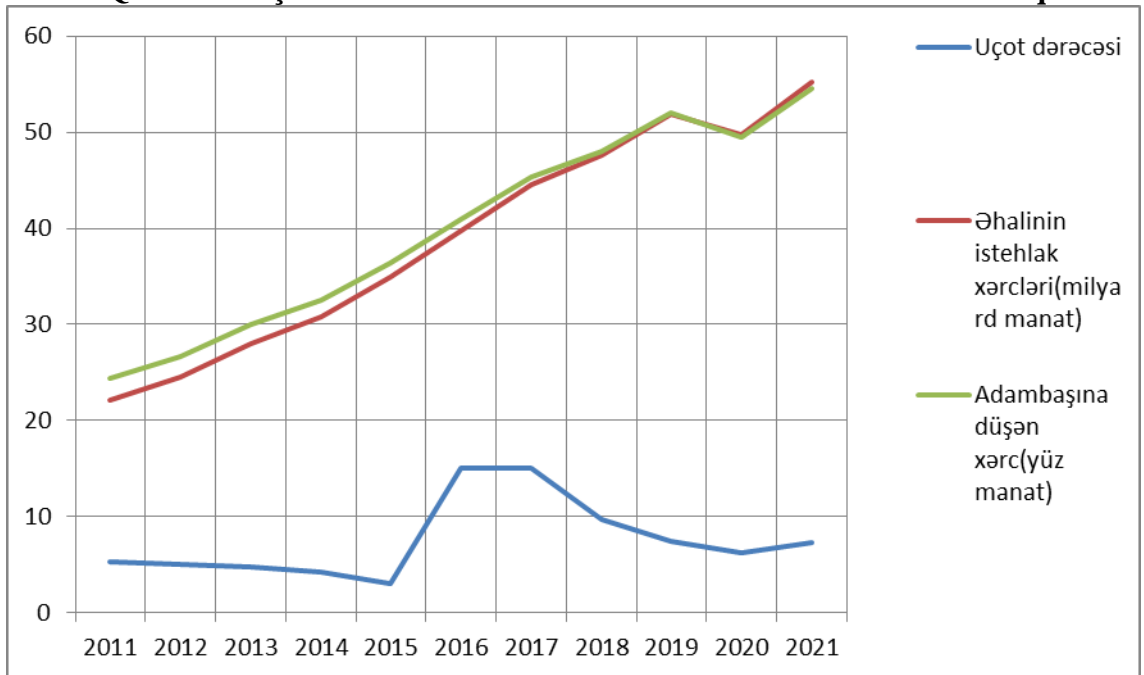
$$(Tənlik-1) \text{ ÜDM} = C + I + G + X - M$$

Burada C-əhalinin istehlak xərcləri, I-investisiyalar, G-Dövlət satınalmaları, X-İxracın həcmi, M-idxalın həcmi kimi göstərilə bilər (Rudiqer Dornbuş, Stenli Fişer, Riçard Stars "Makroiqtisadiyyat" (tərcümə:S.Adıgözəlov, A.Qasimov) 2015).

Bildiyimiz kimi Mərkəzi dövriyyədə olan pul kütləsini idarə etmək üçün uçot faiz dərəcəsindən istifadə edir. Faizlərin müəyyənləşməsi isə öz növbəsində əhalinin öz vəsaitlərini investisiyaya və yaxud yığma yönləndirməsinə təsir

göstərməyə çalışır. DSK-nin verdiyi məlumatlara əsasən uçot dərəcəsinin dəyişməsinin ÜDM-u formalaşdıran göstəricilərə təsirini araşdırsaq, pul-kredit siyasətinin ÜDM-a və ümumilikdə iqtisadi artıma nə dərəcədə təsir göstərdiyini müşahidə edə bilərik. Biz nəzəri olaraq bilirik ki, əgər Mərkəzi Bank yumşaq pul siyasəti həyata keçirərsə faiz dərəcələri azalacaq, kredit qoyuluşlarının artması hesabına dövriyyədə olan pul kütləsi artacaq və nəticədə iqtisadi artıma təkan vermiş olacaq. Pul kütləsinin kəskin olaraq artması isə infilyasiyaya gətirib çıxarır. Əksinə olaraq sərt pul siyasəti həyata keçirərsə faiz dərəcələri artacaq, dövriyyədə olan pul kütləsi azalaraq iqtisadi artımı yavaşladacaq. Son illərin statistik göstəricilərinə baxaraq pul siyasətinin iqtisadiyyata nə dərəcədə təsir göstərdiyini araşdıraraq məsələni aydınlaşdırmaq olar.

Qrafik 4: Uçot faiz dərəcəsi və əhəlinin istehlak xərcləri arasında əlaqə

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/budget_households/ saytıdan alınan məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əhəlinin istehlak xərcləri ÜDM-u hesablamaq üçün lazım olan göstəricilərdəndir. Mərkəzi bank daim çalışır ki, əhəlinin istehlak xərclərini sabit saxlasın və ya yerli məhsulların istehlakı hesabına artsın. Qrafik 4-dən uçot dərəcəsinin azalıb artmasının ev təsərrüflərinin istehlak xərclərinə bir o qədər təsir etmədiyi görsənir. 2011-cü ildən 2021-ci ilə qədər əhəlinin istehlak xərcləri daim artım olunduğu müşahidə olunur. Sadəcə 2019-cu ilə nisbətən 2020-ci ildə

xərclərin azaldığı müşahidə olunur. Buna da Covid-19 pandemiyasının və Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərin nəticəsi kimi baxmaq olar. Əhalinin hər adambaşına düşən istehlak xərcləri isə stabil olaraq artım göstərmişdir. Qeyd olunan səkkiz il ərzində istehlak xərclərinin daim artmasını təkcə uçot dərəcəsi ilə əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Əhalinin xərclərinə təsir edən digər amillər də vardır ki, bu amillərə də istehlakçı qiymət indeksinin artması nəticəsində inflyasiya əmsalının arması və qiymətlərdə baş verən artımı, zaman dəyişdikcə əhalinin mal və məhsullara artan tələbini və əhalinin say tərkibinin artmasını aid etmək olar.

Statistikalardan da məlumdur ki, hər il qiymətlərin səviyyəsində əvvəlki ilə nisbətən artım müşahidə olunur. Bu artım qiymətlərini göstərən indekse İstehlakçı Qiymət İndeksi (Consumer Price Index (CPI)) deyirlər. CPI əmsalı cari dövrün qiymətləri ilə baza dövrünün qiymətlərinin nisbətini göstərir. CPI-ya baxsaq görürük ki, 2011-ci ildən 2021-ci ilədək hər il qeyd olunan index artaraq, ümumilikdə qiymətlərin ümumi səviyyəsində 48,6 % artım yaranmışdır.

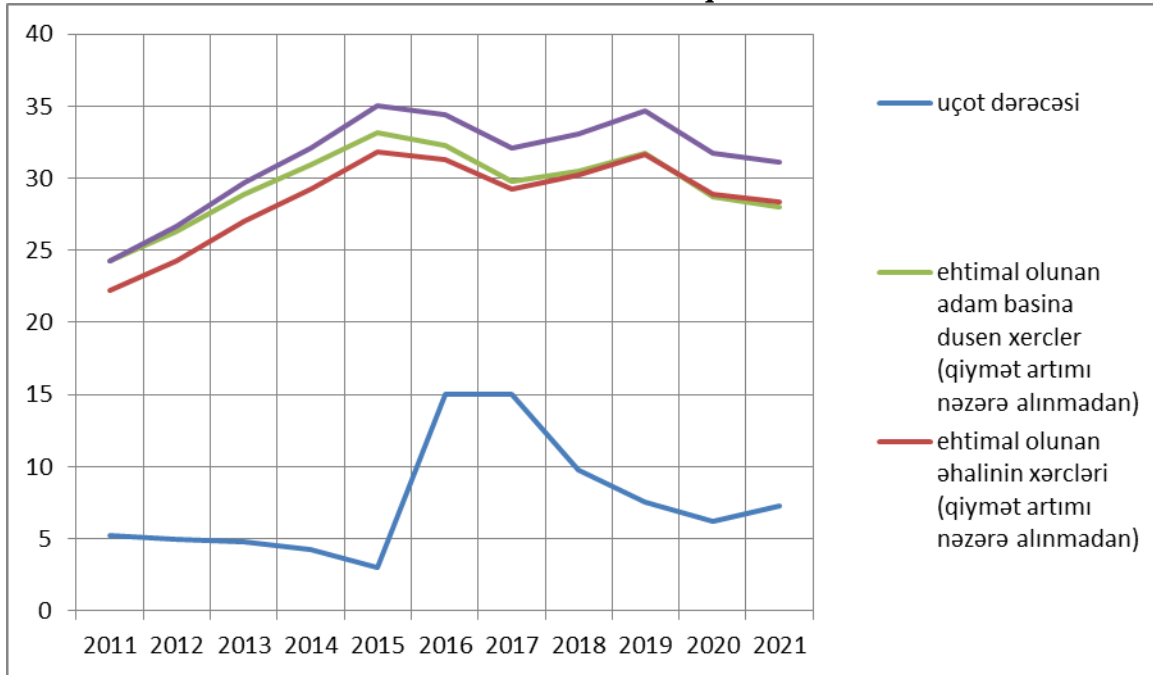
Cədvəl 3: İllər üzrə istehlakçı qiymət indeksi

İllər	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
CPI	7,9	1,1	2,4	1,4	4	12,4	12,9	2,3	2,6	2,8	6,7

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1> saytıdan alınan məlumata əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Digər bütün illər ərzində qiymət artımının olmadığına nəzərə alsaq, 2011-ci ili baza ili kimi qəbul edib, qiymətlərin səviyyəsini həmin ildəki kimi saxlasaq uçot dərəcəsi ilə əhalinin istehlak xərcləri arasında əlaqəni yenidən gözdən keçirtmək və adambaşına düşən istehlak xərclərinin hansı formada dəyişdiyinə baxmaq olar.

Qrafik 5: Qiymətlərin sabit vəziyyətində uçot faiz dərəcəsi və əhalinin istehlak xərcləri arasında əlaqə

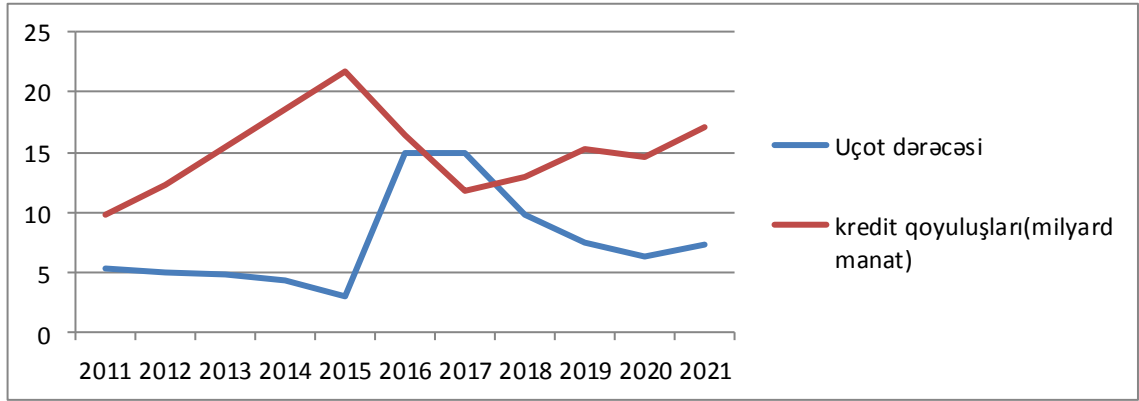
Mənbə: <https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1> sayından alınan məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qiymətlərin sabit olduğu vəziyyətdə əhalinin istehlak xərcləri ilə uçot dərəcəsi arasında olan əlaqə diqqət yetərəkən görə bilərik ki, uçot dərəcəsinin aşağı düşməsi istehlak xərclərinin artmasına, uçot dərəcəsinin yuxarı qalxması isə istehlak xərclərinin düşməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd olunan göstəricilər hər il bir birinə tərs mütənasib, 2020-ci ildə isə düz mütənasib olaraq dəyişmişdir. Bunun da səbəbini yenə də pandemiya və müharibə dövrünün həmin ilə təsadüf etməsi kimi nəzərə almaq olar. Statistik göstəricilərdən də görsənir ki, Mərkəzi Bank uçot faiz dərəcəsi ilə iqtisadiyyata təsəri güclüdür və iqtisadi artıma təkan verir.

Mərkəzi bankın iqtisadiyyata birbaşa təsirlərindən biri də investisiya qoyuluşlarının artırılmasına təkan verməkdir. Ölkəmizdə aparılan iqtisadi siyasətin təməlinə investisiyaların stimullaşdırılması və həcmnin artması dayanır. Çünki kapital qoyuluşları nəticəsində iqtisadi sektorlarda yeni iş yerləri açılır, texnologiyalar yenilənir. Nəticədə daha çox məhsul istehsalı ÜDM-nin həcmi artırır. Ona görə də, iqtisadiyyata cəlb edilən investisiyalar iqtisadi artımın əsas amillərindən hesab olunurlar. Müəyyən zamanlarda insanların yığıma və yaxud investisiyaya meyilli olması depozit faiz dərəcələrindən və bankların kredit qoyuluşlarından asılıdır. Kredit qoyuluşlarının həcmi isə Mərkəzi bankın təyin

etdiyi uçot dərəcələrindən və banklar qarşısında qoyduğu məcburi ehtiyat normasından asılıdır. Biz Mərkəzi bankın uçot dərəcəsinin, kredit qoyuluşlarının dəyişməsinin investisiyalara və yığımlara nə dərəcədə təsir etməsini qrafik şəkilində baxsaq daha aydın görə bilərik.

Qrafik 6: Uçot dərəcələrinin kredit qoyuluşlarına təsiri

Mənbə: <https://www.cbar.az/> sayından alınan məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Biz nəzəriyyədən uçot dərəcələrinin kredit qoyuluşlarına tərs müttanasib olduğunu bilirik. Mərkəzi Bankın verdiyi illik göstəriciləri qrafik üzərində analiz edərkən görə bilərik ki, uçot dərəcəsi aşağı düşdükdə kreditlər göstəricilərində artım baş verir, faiz dərəcələri yuxarı qalxdıqda isə insanlar banklardan kredit götürməyə meyilli olurlar, hətta əllərindəki vəsaiti də banklarda əmanətə yerləşdirirlər. Kredit qoyuluşlarının yüksək olması, real sektora da müsbət təsir göstərir, investisiyanı stimullaşdırır. Faiz dərəcələri yuxarı olduqda isə insanlar nəin ki, kredit əldə edərək investisiya yatırmağı, hətta əllərindəki vəsaiti belə banklara əmanət olaraq yerləşdirməyi üstün tuturlar. Əvvəlki mövzulardan da bildiyimiz kimi, yığım göstəriciləri ilə investisiya göstəriciləri bir birinə tərs göstəricilərdir.

Pul siyasəti ticarət dövriyyəsinə də təsir göstərir. ÜDM-un göstəricilərindən olan ticarət saldosuna Mərkəzi Bankın uçot faiz dərəcəsi və məzənnə siyasəti təsir göstərir. Faiz dərəcələri aşağı düşdükdə insanlar əllərində olan pulu banklara yatırmaq istəmir, həmçinin rahat kredit əldə edərək öz xərclərini qarşılayırlar. Bu zaman da enerji sektorunu nəzərə almasaq digər sektorlarda idxaldan asılı olduğumuz üçün dövriyyədə olan pullar idxal olunan məhsullara sərf olunur. Bu

qısa müddətli dövrdə baş verir. Uzun müddətli dövrdə isə faiz dərəcələri aşağı düşdüyü üçün ucuz maliyyə imkanları əldə edən sahibkarlar investisiya üçün yaxşı imkan tapırlar. Bura da bir məqamı da qeyd etmək olar ki, investisiya uzunmüddətli gəlir gətirdiyi üçün, qısa müddətli dövrdə investisiyaların artması idxalın artmasına səbəb olur. Bunun da səbəbi investisiya üçün lazım olan texnologiyaların, avadanlıq və dəzgahların , tikinti materiallarının təchizatı yerli istehsal hesabına başa gəlməməsidir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MONETAR SİYASƏTİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Sabit iqtisadi şəraitin əldə edilməsində fiskal və monetar siyasətin qarşılıqlı əlaqəsinin təkmilləşdirilməsi imkanları

Monetar siyasət haqqında əsas anlayışlar ,onun istiqamətləri və növləri haqqında əvvəlki mövzularda danışmışdıq. Fiskal siyasət haqqında qısa izah versək deyə bilərik ki, fiskal siyasət dövlət gəlirlərinin və xərclərinin dəyişdirilməsi yolu iqtisadiyyata təsir etmək üçün istifadə edilir. Keyns İqtisadi məktəbinə görə dövlət vergi dərəcələrini və dövlət xərclərini dəyişməklə iqtisadiyyata təsir göstərir. Fiskal siyasətin iki aləti var. Bunlar vergilər və dövlət xərcləri olaraq aşağıdakı makroiqtisadi göstəricilərə təsir göstərir.:

- Məcmu tələbə və iqtisadi aktivliyə;
- Yığım və investisiyalara;
- Gəlirlərin bölgüsü.

Fiskal siyasət qanunvericilik aktları ilə tənzimlənən dövlət gəlirləri və xərclərdəki dəyişiklik vasitəsi ilə iqtisadiyyata təsir göstərir,monetar siyasət isə Mərkəzi bank tərəfindən pul təklifinə, faiz dərəcəsinə və məcburi ehtiyat normasına edilən müdaxilələr hesabına təsir göstərir.

Dövlət xərcləri dedikdə bütün növ hərbi, polis, səhiyyə, təhsil ,sosial müavinətlər,pensiyalar və s. dövlət tərəfindən həyata keçirilən bütün xərclər nəzərdə tutulur. Bu xərclər müxtəlif məbmələr hesabına təmin edilə bilər:

- Vergilər;
- Xarici və daxili borcların alınması;
- Dövlət ehtiyatlarının xərclənməsi;
- Dövlət tərəfindən öz aktivlərinin satılması;
- Sentoraj;
- Dövlət müəssisələrinin mənfəəti(Rudiqer Dornbuş, Stenli Fişer, Riçard Stars "Makroiqtisadiyyat" (tərcümə:S.Adıgözəlov, A.Qasımov) 2015).

İqtisadiyyatda avtomatik tənzimləmələr vasitəsi ilə də fiskal siyasət həyata keçirilə bilər. Bu mexanizm vasitəsi ilə qərarların qəbul edilməsində gecikmələrin baş verməsinin və bu gecikmələrdən yaranan iqtisadi fəsadların qarşısı alınabilir. Məsələn olaraq qeyd etmək olar ki, işsizliyin səviyyəsi artıqda işsizlərə verilən işsizliyə görə müavinətlərin həcmi artırılmasında və ya gəlir azaldıqca vergi dərəcələrinin azaldılmasını nümunə olaraq göstərmək olar.

Fiskal siyasət iqtisadiyyatda tarazlıq olan zamanı neytral fiskal siyasətdən istifadə edir ki, bu zaman dövlətin bütün xərcləri gəlirlər hesabına maliyyələşir və iqtisadiyyata neytral olaraq təsir göstərir. Genişləndirici fiskal siyasət zamanı isə dövlət xərcləri dövlət gəlirlərindən çox olur. Bu siyasətdən daha çox böhran dövründə resessiyanın qarşısını almaq üçün istifadə edilir. Daraldıcı fiskal siyasət zamanı dövlət gəlirlərinin bir hissəsi xərclərə digər hissəsi isə daxili və xarici borcların ödənilməsinə yönləndirilir.

Monetar siyasət LM və İS əyrisinə təsir göstərərək iqtisadi tarazlığı tənzimləndiyi kimi Fiskal siyasət də əsasən yığım və investisiya əyrisinə təsir göstərərək iqtisadiyyata təsir göstərməyə çalışır (Persson, T. and Tabellini, G. (eds) (1990), *Macroeconomic Policy, Credibility and Politics*. Harwood Academic Publishers, Chur, Switz).

Fiskal və monetar siyasət makroiqtisadi tənzimləmədə əsas alətlərdir. Fiskal siyasət vergitutma və dövlətin gəlir –xərc siyasətini yürüdürsə, monetar siyasət pul kütləsini, faiz dərəcələrini, məzənnə siyasətini tənzimləmək üçün istifadə edilir. Nəzəriyyədən və təcrübədən də bilindi ki kimi fiskal siyasət iqtisadi artımı, məşğulluğun səviyyəsini təmin etdiyi halda, monetar siyasət isə optimal faiz və məzənnə siyasəti ilə ifilyasinin sabit saxlanılmasına xidmət edir. (Levis və Lays, 2002).

Bir çox ölkələrdə monetar qurum digər qurumlarla sıx əlaqəli şəkildə və koordinasiya rejimində fəaliyyət göstərirlər. Koordinasiya olmadığı iqtisadi şəraitdə daim iqtisadi kəsrlərdə və inflyasiya ilə üzləşirlər. Bütçə kəsri aradan qaldırmaq üçün maliyyə vəsaitlərinin ayrılması nəticəsində yaranan inflyasiyaya dair daim akademik qurumlar və siyasi qurumlar arasında müzakirələr

aparılmışdır. Monetar qurum olan Mərkəzi bankların əsas tövsiyyəsi və məqsədi əvvəlcədən inflyasiyanın qarşısının alınmasıdır. Ümumiyyətlə optimal fiskal və monetar siyasətin seçilməsi çətin məsələdir. Nəticə etibarını ilə hər iki siyasətin məqsədi inflyasiya, iqtisadi artım, işsizlik, investisiya və s. makroiqtisadi göstəricilərin tarazlıq halında saxlanmasıdır. Vacib olan məqam ondan ibarətdir ki, hər iki qurum müxtəlif siqnallar verməklə digər iqtisadi qurumların davranış və gözləntilərini formalaşdırırlar. Makroiqtisadi idarəetmədə adətən fiskal qurumlar monetar qurumlardan əvvəl qərar verirlər. Biz bu mövzuda fiskal və monetar siyasətin tam koordinasiya halında və birgə əməkdaşlıq səviyyəsində qərarlarını qəbul etməsinin müsbət və mənfi tərəflərinə baxacağıq. Nord Haus (1994) ABŞ iqtisadiyyatı üçün araşdırma edərkən sübut etmişdir ki, fiskal və monetar siyasət arasında əlaqə olmadıqda büdcə kəsiri və faiz dərəcəsi hər iki qurumun hədəflədiyi rəqəmlərdən kəskin şəkildə yayınır.

Ölkədə iqtisadi ,o cümlədən makromühit əlverişli səviyyədə olmadıqda istənilən siyasətin təsiri arzu edilən səviyyədə ola bilməz. Əlavə olaraq iqtisadi qurumlar verilən siqnalları səhv anlayarlarsa və ya fərqlə qəbul edərlərsə, onların davranışları iqtisadiyyatda əhəmiyyətli dərəcədə mənfi nəticələr verə bilər.

Zorilli (2005) Braziliya və Argentina kimi Cənubi Amerikanın iki nəgəng ölkəsinin makroiqtisadi göstəricilərinə stabilləşməni pratiki olaraq araşdırarkən fiskal siyasətin dominant olduğunu aşkar etmişdir. Nəticə olaraq əldə etmişdir ki, fiskal siyasət monetar göstəricilərə təsir göstərir və məzənnədə dəyişkənliyə səbəb olur. Əlavə olaraq bildirmişdir ki, inflyasiya birbaşa olaraq fiskal siyasətin nəticəsidir, monetar siyasət isə ona bilavasitə təsir göstərir. Bu səbəbdən də fiskal və monetar qurumlar arasında koordinasiya vacibdir.

Bu fikir Fridmanın məşhur “inflyasiya həmişə və hər yerdə monetar fenomendir” şüarını inkar edir. Bəzi iqtisadçılar fiskal siyasəti iki hissədən irəli olduğunu irəli sürürlər: zəif fiskal siyasət və güclü fiskal siyasət. Zəif fiskal siyasət zamanı inflyasiya həqiqət də monetar fonomen hesab edilir. Lakin dövriyyədə olan pul kütəsinin artımı fiskal siyasət səbəbindən baş verir. Güclü fiskal siyasət zamanı isə pul kütəsi dəyişməyə belə, fiskal siyasət qiymətlərə və

inflyasiyaya təsir edə bilər. Hər iki yanaşmaya görə monetar qurum öz başına inflyasiyaya hədəfini müəyyənləşdirə bilməz. Çünki zəif yanaşmaya görə o, pul kütləsinə nəzarət etmir, güclü yanaşmaya görə isə inflyasiya onun tərəfdən formalaşmır (Çarls,1999)

Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə daim fiskal siyasətlə monetar siyasət aparən qurumlar arasında əməkdaşlıqda problem yaranır. Dövlət büdcəsinin formalaşması monetar siyasət üçün təzyiq yarada bilər və ciddi monetizasiya problemi yarada bilər. Yüksək monetizasiya iqtisadi artım, məşğulluğa təkan verməklə yanaşı həm də, yüksək inflyasiyaya səbəb ola bilər. Bu da öz növbəsində ev təsərrüfatları, sahibkarlar üçün real gəlirin dəyərsizləşməsinə və investisiya mühitinin qeyri-müəyyən olmasına gətirib çıxara bilər. Nəticədə fiskal siyasətin davranışını izləyən monetar qurum inflyasiyaya səbəb ola bilər. Bu səbəbdən də fiskal siyasətin verdiyi qərarlara monetar siyasətin reaksiya verməsi və ya əksinə monetar siyasətin verdiyi qərarlara fiskal siyasətin reaksiya verməsi vacibdir (X.Abdullayev-Monetar Və Fiskal Siyasətlərin Davranış Modelləri- Mərkəzi Bank işçi məqaləsi-2013).

Kaliforniya universitetinin professoru Karl Uolş qiymət səviyyəsinin fiskal nəzəriyyəsini analiz edərkən dövlət borcunun bugünkü real dəyəri ilə gələcəkdə olacaq fiskal profisitlərə dair ictimai gözləntilər arasına olan əlaqəni araşdırmışdır. Araşdırma iki tarazlıq şərtinə nail olmağa imkan vermişdir. Belə ki, pula olan real tələb real pul təklifinə, dövlətin real öhdəlikləri isə gələcəkdə olacaq birbaşa kəsrin xalis dəyərinə bərabər olmalıdır. O qeyd edir ki, dövlət borcuna olan tələbin dəyişməsi, məcburi tələbi də dəyişir. Həmin tədqiqat nəticəsində isə monetar və fiskal qurumlar arasında daim koordinasiyanın olmaması sübut edilmişdir. O qeyd edir ki, iqtisadi qurumlar arasında olan əlaqələr sıx olmamalı, bəzən nizamsız olaraq da qərarlar verilməlidir. Bildirir ki, monetar qurumdan fiskal siyasətin yaratdığı iqtisadi nəticələrin qarşısını alan alət kimi istifadə etmək olar (Şəkərəliyev Dövlətin İqtisadi Siyasəti: Reallıqlar Və Perspektivlər (2009).

Fiskal siyasət və dövlət xərclərinin dəyişməsi pul siyasəti ilə müqaisədə dövlət gəlirlərinə daha tez təsir göstərir. Fiskal siyasət qısamüddətli və xarici gecikmələrə

malikdir. Lakin daxili gecikmələr uzun müddət davam edir. Uzunmüddətli daxili gecikmə fiskal siyasətin əhəmiyyətini azaldır və onun iqtisadiyyata tətbiqini məhdudlaşdırır.

Dövlər həmişə iqtisadiyyatı idarə edərkən iki məqamı hər zaman düşünür. İqtisadçılar iqtisadiyyata müdaxilə etmək və ya gözləyərək ancaq şoklara qarşı tədbirlərin alınması mövzusunda daim müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Milton Fridman və başqa iqtisadçılar zənn edirlər ki, fəal kontr-tsikl monetar siyasət gözləntilərə cavab verməyə bilər. İqtisadiyyatda əsas məqsədin pul kütləsinin sabit artımı olması məhdud monetar siyasətin tətbiq olunmasına şərait yaradır. Fridman qeyd edir ki, pul kütləsinin artım tepmindən daha vacib məsələ həmin artımın sabit saxlanmasıdır. O, qeyd edir ki, monetar orqan daim özünəbir təsir aləti seçərək iqtisadi sabitliyin qorunmasına töhfə verə bilər. Pul kütləsinin sabit artımı inflyasiya və deflyasiyadan qaçmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstər fiskal siyasət olsun istərsə də monetar siyasət olsun, cari vəziyyətdə və gözlənilən hallara qarşı reaksiya verən siyasət fəal siyasət adlanır. Fəal monetar siyasətlə fəal fiskal siyasətin iqtisadi dəyişmələrə cavab tədbirləri bir birindən səciyyələndirilməlidir.

Hal- hazırda dünyanın bir çox ölkələrində iqtisadiyyata fiskal siyasətin təzyiqi daha güclüdür. Çünki iqtisadiyyatın əsas gəlirini dövlət vergiləri və senyorajlar təşkil edir. Buna görə də iqtisadi qərar verərkən əvvəl fiskal qurum tərəfindən daha sonra isə ardınca monetar qurumu aparmasına imkan verir.

Ümumən götürdükdə ,zəif təzyiq göstərən fiskal siyasətin nəticəsi sərt aparılan monetar siyasət və pul təklifinin gələcəkdə inflyasiyanın artmasına səbəb ola bilməsi göstərilir. Nəzərə alaq ki, pul kütləsi məhdud olarsa qiymətlər azalacaq, pul kütləsi artarsa qiymətlərin səviyyəsi artacaq.

İstər inkişaf etmiş ölkələrdə istərsə də inkişafda olan ölkələrdə monetar və fiskal qurumun davranışları makroiqtisadi çərçivədə koordinasiyları bir-birindən fərqli olur. Bu baxımdan da həm iqtisadi artım, həm də inflyasiya hədəflənməsi baxımından monetar və fiskal qurumun verdiyi qərarların faydalı olub olmamasına oyunlar nəzəriyyəsinin beş modeli ilə təhlil edilə bilər.

Makrofiksal çərçivədə hər ikisi siyasətin davranışları orta və uzunmüddətli ssenarilər əsasında araşdırılmışdır. Araşdırma zamanı beş model əsasənda monetar və fiskal orqanların verdiyi qərarların bir-birindən xəbərsiz olaraq və ya informasiya simmetriyası şəraitində olması araşdırılmış və nəticələri müəisə olunmuşdur. Fiskal siyasət nə qərar verirsə versin, monetar siyasətin göstərdiyi nizamlı və ya nizamsız davranış fiskal qurumun iqtisadiyyata təsirini azalda bilər. Bu araşdırmada nizamlayıcı funksiya və ya tarazlıq dedikdə inflyasiyanın hədəflənməsi başa düşülür.

Oyunlar nəzəriyyəsi əsasında aparılan araşdırmada istər monetar qurumun istərsə də fiskal qurumun davranışları oramüddətli dövrdə iki seçim arasında olur: nizamlı və nizamsız. Nizamlı davranış planlanan və əvvəlcədən nəzərə alınmış staregiyaya uyğun olaraq ortaya qoyulan davranışdır. Nizamsız davranış isə anidən verilən qərarlara, xarici şokların təsirinə məruz qalan qərarlara və ya ancaq öz menafeyini güdürək verilən qərarlara aiddir.

Qeyd edək ki, iqtisadi fəaliyyət müxtəlif formalarda dərk edildiyi üçün monetar və fikal qurumun istəkləri və verdiyi qərarlar fərqli ola bilər. Belə ki, monetar qurum üçün nizamlı davranış dedikdə aşağı inflyasiyanın hədəflənməsi, nizamsız davranış dedikdə isə orta müddətli dövrdə inflyasiyanın yüksək olması deməkdir. Fiskal siyasət üçün isə nizamlı davranış balanslı büdcə siyasətini, nizamsız davranış isə dayanıqsız büdcə kəsrini əks etdirir.

Modelin birini oyununda hər iki iqtisadi qurum digər qurumdan xəbərsiz olaraq qərar qəbul edirlər. Belə ki, fiskal qurum siyasi qərar qəbul edərkən, monetar qurum xəbər tutmur və ya əksinə. Yəni bu oyunda hər iki qurum digər qurumun verdiyi qərardan sonradan xəbərdar olurlar. Oyunun nəzəri əsasına görə hər iki qurum informasiya assimetriyası şəraitində qərar qəbul edərək öz hədəflərinə çatmağa və daim yüksək fayda əldə etməyə can atırlar.

Model 1: Monetar və fiskal oyun üçün faydalılıq əmsallarının matrisi

		Monetar qurum	
		Nizamlı	Nizamsız
Fiskal qurum	Nizamlı	$C_{(fiskal)}$ $C_{(monetar)}$	$A_{(fiskal)}$ $D_{(monetar)}$
	Nizamsız	$D_{(fiskal)}$ $A_{(monetar)}$	$B_{(fiskal)}$ $B_{(monetar)}$

Mənbə: Qrafik oyunlar nəzəriyyəsinin əsaslarına görə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Oyundan görünür ki Nəş tarazlıq səviyyəsi 4-cü xanada baş vermişdir (nizamsız, nizamsız). Yəni dövlətin iqtisadi strategiyasına əsasən hər iki qurumun ala biləcəyi ən yüksək fayda 4-cü xanaya təsadüf etmişdir. Belə ki, fiskal siyasət nizamsız hərəkət etdiyi hallarda, monetar siyasət də nizamsız hərəkət edəcəkdir.

Faydalılıq əmsalları verildikən aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmışdır:

$$A_{(fiskal)} = A_{(monetar)} \quad A_{(fiskal)} > B_{(fiskal)} > C_{(fiskal)} > D_{(fiskal)}$$

$$B_{(fiskal)} = B_{(monetar)} \quad A_{(monetar)} > B_{(monetar)} > C_{(monetar)} > D_{(monetar)}$$

$$C_{(fiskal)} = C_{(monetar)}$$

$$D_{(fiskal)} = D_{(monetar)}$$

Bu oyun hər iki qurumun bir – birindən xəbərsiz olaraq nizami və ya nizamsız olaraq davranış edəcəyini göstərir. Bu o nəticəyə gəlir ki, xarici şoklara məruz qalan iqtisadiyyatda qaydalara əsasən tənzimləmələrin aparılması daim uğurlu nəticə verməyə bilər. 1-ci sxemdə qurumlara eyni anda informasiya assimetriyası şəraitində tam koordinasiya etməyə imkan vermir. Bu ölkə iqtisadiyyatı daha uğurlu olan qaydasız yəni nizamsız davranış etmək imkanını məhdudlaşdırır. Bu onu göstərir ki, qurumlar nizamsızlıq göstərməklə daha çox fayda əldə etmək imkanları olmsa da, digər qurumun qərarından xəbərsiz olduqları üçün nizamlı davranışa üstünlük verirlər.

Oyun informasiya assimetriyasını aradan qaldırmaqla ardıcıl olaraq aparılsa yenə də iki Nəş tarazlığının olduğunu görürük. Əslində baxanda informasiya simmetriyası olduğu bir şəraitdə hər iki qurum ən fayda verən “Nəş tarazlığı” səviyyəsinə çatmalıdırlar, yəni 4-cü xanada göstərilən nizamlı, nizamsız davranışı göstərməlidirlər. Lakin fiskal siyasət oyununun qanunlarını bildiyi üçün

riski əldən vermir ,monetar qurumun nizamlı davranış göstərəcəyini bilərək nizamlı davranmağa məcbur olur.

Oyunun nəzəri əsaslarını nəzərə alsaq, hər iki qurum iqtisadiyyatın stabilləşməsinə və inflyasiyanın aşağı həddə saxlanılması istiqamətində birgə davranış göstərməyə meyillidirlər. Həyata keçirilən siyasətdə fiskal qurumla yanaşı monetar qurum da iştirak etmək istəyirlər. Bu istək əslində onlara eyni yönümlü siyasət aparmağı tələb edir. Yəni fiskal orqan balanslı büdcə siyasəti yedirərsə bu zaman monetar orqan da həmin siyasəti dəstəkləyərək qayda əsaslı , yəni nizamlı davranış göstərəcəkdir. Çünki, fiskal siyasət nizamlı davranış göstərdiyi zaman monetar qurumun nizamlı hərəkəti nizamsız hərəkətdən daha çox fayda verəcəkdir. Hər iki qurum birgə davranış üçün maraqlı olduqları üçün yenə də iki “Nəş tarazlığı” yaranacaqdır:

Hər iki orqanın nizamlı davranışı;

Hər iki orqanın nizamsız davranışı.

Eyni zamanda aparılan oyunda tarazlıq səviyyəsi həm 1-ci xanada ($A_{(fiskal)}$, $B_{(monetar)}$) və 4-cü xanada ($B_{(fiskal)}$, $A_{(monetar)}$) əldə edilmişdir (Model 2).

Model 2: Monetar və fiskal oyun üçün faydalılıq əmsallarının matrisi

		Monetar qurum	
		Nizamlı	Nizamsız
Fiskal qurum	Nizamlı	$A_{(fiskal)}$ $B_{(monetar)}$	$C_{(fiskal)}$ $C_{(monetar)}$
	Nizamsız	$D_{(fiskal)}$ $D_{(monetar)}$	$B_{(fiskal)}$ $A_{(monetar)}$

Mənbə: Qrafik oyunlar nəzəriyyəsinin əsaslarına görə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu oyunu, yəni 2-ci modeli informasiya simmetriyası şəraitində ardıcıl olaraq aparsaq, maraqlı koordinasiya ortaya çıxır. Belə ki, bilirik ki, hər iki qurum ortamüddətli dövrdə hədəflərə çatmaq üçün koordinasiyaya meyillidirlər.

Ardıcıl oyun zamanı fiskal orqan birinci manevr etmək imkanından istifadə edərək, oyunun nəticəsinə öz təsirini göstərir. Belə ki, fiskal siyasət əvvəlcədən bilir ki, o nizamlı davrandıqda yəni, balanslı büdcə siyasəti həyata keçirdikdə monetar orqan da nizamlı siyasət həyata keçirəcəkdir. Bu səbəbdən də, birinci manevr edən oyunçu kimi fiskal siyasət nizamlı davranış göstərəcək və eyni zamanda aparılan oyundan fərqli olaraq 1-ci xana da “Nəş tarazlıq” səviyyəsini əldə edəcəkdir ($A_{(fiskal)}$, $B_{(monetar)}$). Eyni zamanda aparılan oyunda fiskal orqanın ala biləcəyi fayda B olmaq ehtimalı olsa da, ardıcıl aparılan oyunda fiskal siyasət hər zaman A faydalıq əmsalını alacaqdır.

3-cü modelin nəzəri əsaslarına görə fiskal və monetar orqanın nizamlı davranışı hər iki qurum üçün ən yüksək faydanı əldə etməyə imkan verir. Həmçinin hər iki orqanın nizamsız davranışı bir qədər aşağı lakin, bərabər fayda əldə etmiş olurlar. Maraqlıdır ki, oyunun bu modelində həm nizamlı həm də, nizamsız davranışlar zamanı hər iki qurum bərabər fayda əldə edirlər. İqtisadi hədəflər üçün monetar və fiskal qurumun qayda əsaslı davrandıqları zaman daha yüksək səviyyədə fayda əldə etmiş olurlar. Lakin informasiya assimetriyası onlara öncədən nizamlı siyasət üçün birgə qərar verməyə imkan vermir. Bəzi iqtisadçılara görə birgə nizamlı davranışlar “Nəş tarazlıq” səviyyəsi olaraq qəbul olunmur. Çünki, monetar orqan fiskal orqanın nizamlı davranacağını əvvəlcədən bilə bilməz.

3-cü modelin sxemine baxdıqda görürük ki, monetar qurum nizamlı hərəkət etdikdə ən aşağı fayda almaq ehtimalı olduğu üçün, nizamsız davranışların kombinasiyası daha optimaldır. Lakin, bu oyun ardıcıl olaraq aparılrsa fiskal qurum daim nizamlı davrandıqda oyunun “Nəş tarazlıq” səviyyəsi daim 1-ci xanada olacaqdır ($A_{(fiskal)}$, $A_{(monetar)}$).

Model 3: Monetar və fiskal oyun üçün faydalılıq əmsallarının matrisi

		Monetar qurum	
		Nizamlı	Nizamsız
Fiskal qurum	Nizamlı	$A_{(fiskal)}$ $A_{(monetar)}$	$D_{(fiskal)}$ $B_{(monetar)}$
	Nizamsız	$B_{(fiskal)}$ $D_{(monetar)}$	$C_{(fiskal)}$ $C_{(monetar)}$

Mənbə: Qrafik oyunlar nəzəriyyəsinin əsaslarına görə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Oyunun 4-cü modelininin nəzəri çərçivəsi həm monetar orqana, həm də fiskal orqana sərt davranış etməyə imkan verir. Bu model budcə artıqlığı olan ölkələrin makroiqtisadi siyasətini xarakterizə edir deyə bilərik. Fiskal siyasətin dominant olduğu ölkələrdə, monetar siyasətin iqtisadiyyata təsiri az olur. Bu dominatlıqdan istifadə edən fiskal qurum budcə defisitinə meyilli davranış əks etdirir. İqtisadiyyatdan bilirik ki, fiskal defisit yüksək olduqda qısa müddətli dövrdə yüksək iqtisadi artım baş verir və inflyasiyaya səbəb olur. Bu modeldə də, monetar davranışlar fiskal davranışa uyğunluq gösərməlidir. Nəticədə həm ardıcıl aparılan oyunda, həm də eyni zamanda aparılan oyunda iqtisadiyyat üçün “Nəş tarazlıq” səviyyəsi bir qurumun nizamlı olması halında digər qurumun nizamsız olmasını tələb edir.

Oyunçular oyunun bu modelini ardıcıl olaraq oynasalar, fiskal siyasət öz dominatlığından istifadə edərək nizamlı davranış göstərək. Çünki burada Monetar qurumun nizamsız davranış göstərərək hər iki qurum üçün ən aşağı faydanı təmin etməyəcəyini bilir. Ardıcıl aparılan oyunda “Nəş tarazlıq” səviyyəsi 2-ci xanada təmin edilir.

Model 4. Monetar və fiskal oyun üçün faydalılıq əmsallarının matrisi

		Monetar qurum	
		Nizamlı	Nizamsız
Fiskal qurum	Nizamlı	$D^{(fiskal)}$ $D^{(monetar)}$	$A^{(fiskal)}$ $C^{(monetar)}$
	Nizamsız	$C^{(fiskal)}$ $A^{(monetar)}$	$B^{(fiskal)}$ $B^{(monetar)}$

Mənbə: Qrafik oyunlar nəzəriyyəsinin əsaslarına görə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Oyunun sonuncu-beşinci modelində hər iki qurumun koordinasiya siyasəti meyilli olması fərz edilir. Belə ki, həm eyni zamanda aparılan oyunda, həm də ardıcıl aparılan oyunda fiskal və monetar orqan makroiqtisadi siyasətdə tam koordinasiya olunmuş davranışa meyilli olurlar. Qurumun birinin koordinasiya davranışından yayınması hər iki orqan üçün, belə demək mümkün olarsa, bütün iqtisadiyyat üçün ala biləcəyi ən aşağı faydanı əldə etməsi bu oyunun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bu səbəbdən oyunda iki “Nəş tarazlıq” səviyyəsi mövcuddur: ((nizamlı, nizamlı), (nizamsız, nizamsız)). Burada tarazlıq 1-ci və 4-cü xanalarda olacaqdır. Oyunu ardıcıl olaraq oynasalar. Fiskal orqan birinci maneə edərək nizamlı davranış göstərəcəkdir. Ona uyğunlaşan monetar qurum da həmçinin nizamlı davranış göstərərək nizamlı davranacaq və “Nəş tarazlıq” səviyyəsi 1-ci xanada təmin olunacaqdır.

Model 5. Monetar və fiskal oyun üçün faydalılıq əmsallarının matrisi

		Monetar qurum	
		Nizamlı	Nizamsız
Fiskal qurum	Nizamlı	$A^{(fiskal)}$ $A^{(monetar)}$	$C^{(fiskal)}$ $C^{(monetar)}$
	Nizamsız	$C^{(fiskal)}$ $A^{(monetar)}$	$B^{(fiskal)}$ $B^{(monetar)}$

Mənbə: Qrafik oyunlar nəzəriyyəsinin əsaslarına görə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Aparılan 5 model üzrə araşdırmalara ümumi olaraq baxsaq aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

- Oyunun birinci modelində optimal nəticə əldə edilməmişdir. Belə ki, həm ardıcıl, həm də eyni zamanda aparılan oyunlarda hər iki orqan ehtiyatlı və ya nizamsız olaraq davranış göstərmişdirlər.

- Oyunun ikinci modelində eyni zamanda aparılan oyunu hər iki qurum üçün faydalı hesab etmək olsa da, ardıcıl aparılan oyun fiskal orqan üçün daha çox faydalı olmuşdur. Bu səbəbdən oyunun nəticəsi makroiqtisadi faydalılıq baxımından qeyri-müəyyən olaraq qiymətləndirilir.
- Oyunun üçüncü modeli həm fiskal qurum üçün, həm də monetar qurum üçün faydalı hesab olunur. Lakin eyni zamanda aparılan oyun zamanı hər iki qurumun faydalılıq əmsalının C olması bu modeli makroiqtisadi faydalılıq baxımından qismən müəyyən olaraq qiymətləndirə bilərik.
- Oyunun dördüncü modelində eyni zamanda və ardıcıl aparılan oyunda fiskal dominatlıq şəraitində olduğu üçün ancaq fiskal orqan üçün faydalıdır. Buna görə də bu modeli də, fiskal orqan üçün faydalı, makroiqtisadi faydalılıq baxımından qiymətləndirə bilmirik.
- Oyunun beşinci modeli bütün oyunlar arasında ən faydalı oyun hesab olunur. Belə ki, hər iki qurum tam koordinasiya şəraitində yüksək və bərabər faydalar əldə edirlər

Yuxarıda qeyd edilən hər beş oyunun nəticələrdinə baxsaq 3-cü və 5-ci modeli makroiqtisadi faylılıq baxımından optimal hesab etmək olar.

Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsinin əsas məqsədlərindən biri də Azərbaycanda fiskal dayanıqlığı təmin etmək və onu monetar siyasətlər uzlaşması hesabına makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsidir. Effekt verə biləcək fiskal və monetar siyasəti dəstəkləmək üçün maliyyə sektorunda sabitlik olmalı və likvidlik tam olaraq təmin edilməlidir. Bunun üçün dövlətin istiqrazları və dövriyyədə olan qiymətli kağızların daha da likvid olması təmin edilməlidir. Likvidliyin artırılması vacib amil hesab olunur, çünki real iqtisadiyyatda daha çox kredit təklifləri ilə artan likvidlik banklararası bazarın canlanmasına təkan verir.

Hazırki iqtisadi mühit və neft qiymətlərinin daim dəyişkənliyə məruz qalması maliyyə sabitliyinin artırılmasına, milli sərvətlərdən əldə edilən gəlirlərin rəşional olaraq istifadə edilməsinə və makroiqtisadi siyasətin ciddi olaraq göz önündə tutulmasına zərurət yaradır. İqtisadi artım istiqamətində dövlətin görəcəyi

tədbirlər nəticəsində dövlət öz maraqlarına çatmaq üçün daim fiskal və monetar siyasətin uzlaşmasına can atır. Ciddi monetar siyasətin çərçivəsi və istiqamətləri, onun məqsədlərinin düzgün olaraq icra edilməsi makroiqtisadi mühitin əsas tərkib hissəsidir. Ona görə də, monetar siyasətin fiskal siyasətlə koordinasiya həyata keçirilməsi iqtisadi potensialın daha da gücləndirilməsi üçün zəruridir.

Makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin əldə edilməsi üçün dövlət qurumları arasında koordinasiyanın olması qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqillik əldə edildikdən bu yana Azərbaycanda bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmışdır. İlk əvvəl məsələ ilə bağlı maraqlı olan tərəflər arasında tam koordinasiya yaratmaq məqsədi ilə Maliyyə Sabitliyi Şurası yaradıldı. Hal hazırda Maliyyə sabitliyi Şurası ləğv edilmiş əvəzində isə İqtisadi Şura yaradılmışdır. İqtisadi Şura dəyişkən iqtisadi mühiti təhlil edərək, koordinasiya edilmiş və makroiqtisadi sabitlik üçün töhfə verəcək siyasətin formalaşdırılmasına və səmərəli olaraq həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

İqtisadi şuranın yaradılması fiskal və monetar siyasət arasında koordinasiyanı təmin etmək üçün yüksək əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi Şurada müxtəlif Makroiqtisadi qərarlar verən dövlət qurumları təmsil olunur və Azərbaycan Respublikası Baş Nazirinin rəhbərliyi ilə makroiqtisadi siyasət koordinasiya edilir. Azərbaycan Mərkəzi Bankının pul siyasətini həyata keçirtmək üçün sağlam mühitin yaradılması və monetar və fiskal qurumlar arasında əlaqəni təmin etmək İqtisadi Şuranın ən başlıca məqsədlərindən olmalıdır.

Azərbaycanda davamlı olaraq makroiqtisadi vəziyyət analiz olunmalı, iqtisadi bazarların qiymətləndirilmələri və perspektivləri, həmçinin inkişaf etməkdə olan bazar strukturları və vasitəçilik mühitləri nəzərə alınmalıdır. Belə olduğu halda Mərkəzi Bank siyasi seçim edərkən hərtərəfli məlumatla təmin ediləcəkdir. Ayrıca İqtisadi Şura tərəfindən monetar siyasətlə digər iqtisadi məqsədlər arasında əlaqə barədə təsəvvür formalaşdırmaq üçün aktual mövzular haqqında qısamüddətli xüsusi işçi qrupları yarada bilərlər. Məsələn Neftin qiymətinin dəyişməsi zamanı, müharibədən sonrakı dövrdə inflyasiyanın saxlanılması, postpandemiya dövründə iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və s.

3.2. Kommersiya banklarının pul dövriyyəsinə nəzarət üsullarının təkmilləşdirilməsinə və milli iqtisadiyyata təsiri

Ölkə iqtisadiyyatı üçün ən mühim vacib məqamlardan biri özünün son anda iqtisadi artıma çatmasıdır. İqtisadi artıma təsir göstərə biləcək bir çox məqamlar vardır ki, onlardan biri də bank sektorudur. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə bank sektorunun inkişafı və ölkədə bank xidmətlərinin səviyyəsi adambaışa düşən ÜDM-un həcminə müsbət təsirini göstərir.

Ölkədə bank sisteminin maliyyələşdirilməsi, iqtisadiyyatın inkişafı, makroiqtisadi sabitliyin yaradılması, pul-kredit sisteminin yaradılması, pul köçürmələri, vergi ödəyiciləri ilə hesablaşmalar və s. iqtisadiyyata təsir edəcək digər vasitələr əlverişli bank sektorunun təmsalında qiymətləndirilməlidir. Belə demək mümkündürsə, iqtisadi inşikafa təsirinin artırılması baxımından bank sektorunun iqtisadiyyata təsiri əsasən makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsi və monetar siyasətin lazımlı yöndə olması ölkə banklarını yuxarıda sadaladığımız vasitələrlə vasitəçilik etməyə stimullaşdırar (Məmmədov Z.F (2013) Bank fəaliyyətinin əsasları).

Bank sektoru ilk öncə özü sabit vəziyyətdə olmalıdır ki, ölkədə makroiqtisadi sabitliyin saxlanılmasında payı olsun. Bank sektorunda sabitlik dedikdə, problemlə bankların və gecikmiş kreditlərin ümumi sayında payı ilə daha çox qiymətləndirilə bilər. Bank sistemi iqtisadi inkişafın və iqtisadiyyatın yenidən qurulması sahəsində təkanverici bir sistem olmalıdır. Kredit bazarının yaxşı formalaşması Azərbaycan iqtisadiyyatının həm xammal yönümündəki probleminin həlli üçün ,həm də, dövlətin stimullaşdırıcı siyasəti üçün əsasdır. Mərkəzi bankın dövlət və ya bir ictimai qurum kimi davamlı fəaliyyətinin rentabelliği kommersiya banklarının mənfəətli olmasından asılıdır. Bank sisteminin inkişafı üçün onun hər iki istiqamətdə göstəricilərdən asılıdır. Ölkə iqtisadiyyatında da banklar iki istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər: emissiya və kommersiya.

Banklarda davamlılığın azalması , böhrana gətirib çıxara biləcək səbəblər vardır ki, bu səbəblərə aşağıdakı amillər aiddir:

- Aktivlərin keyfiyyətinin aşağı olması;
- Zəif planlaşdırma və idarəetmə;
- Kollektor istismarı;
- Əvlerişsiz xarici iqtisadi vəziyyət;
- Daxili auditin zəif olması, nəzarətin güclü olmaması;
- Fırıldaqçılıq;
- Təminatlı xərclər;
- Mühasibat məlumatlarının gizlədilməsi (Prof. Dr. Nazım Öztürk “Para Banka Kredi” -2022).

Bu səbəbləri aradan qaldırmaq üçün mühim addımların atılması həm sağlam bank sektorunun formalaşması baxımından həm də, makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsi üçün daim bankların vasitə rolunu oynamasının çevikliyini qoruyub saxlamaq olar. Deyə bilərik ki, bankın aktivlərinin aşağı səviyyədə olmasına səbəb digər sadalanan amillərin yaxşılaşdırılmasından asılıdır. Banklarda illik planlaşdırmaya nəzarət üsullarının hazırlanması və idarəetmə strukturunun əməkdaşlarının Mərkəzi Bank tərəfindən təsdiq edilməsi bu istiqamətdə irəliləyişlərə səbəb ola biləcəyini düşünürəm. Kommersiya banklarının idarəetmə strukturunu Mərkəzi Bank tərəfindən təsdiq edilməsi və hər bir kommersiya bankında məcburi olaraq Stareti idarə etmə üçün ayrıca bölmələrin yaradılması və bu Bölmələrin Mərkəzi Bankın müqaviq bölməsi ilə sıx əməkdaşlığı qərarların verilməsində koordinasiyanın yaradılmasına təkan verəcəkdir.

Bank sistemində davamlılığın azalmasının digər səbəbi isə istehsal miqyasının azalması, infilyasiya, qeyri-fəaliyyət göstərən aktivlərin nisbətində yüksək olması və digər amillərdir. Kredit təşkilatlarının sabit fəaliyyət göstərməsi birbaşa olaraq bank sisteminin sabit olması və Mərkəzi Bankın verdiyi qərarlardan asılıdır. Mərkəzi bankın diskont faiz dərəcələrinin aşağı salınması onların ucuz vəsaitlər hesabına maliyyələşməsinə və öz ehtiyatların rahat şəkildə ehtiyat fonduna yönləndirməsi hesabına vətəndaşlardan cəlb olunacaq depozitlərin sağlamlaşdırılmasına və əhalinin inamının qorunub saxlanılmasına töhfə verə bilər. İqtisadi artıma dolayı yolla təsir edən ən əsas faktorlardan biri əhalinin kredit

almaq imkanlarının geniş olmasıdır. İnvestisiya imkanları da məhz bu göstəricilərdən asılıdır. Bu baxımdan makroiqtisadi tənzimləmə sisteminin və qanunvericilik bazasının hazırlanması ,ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün bütün təsir edə biləcək əməliyyatlarda ölkədə olan bütün kommersiya banklarının bu istiqamətə yönəldilməsinin təmin edilməsi dövlətin monetar siyasətinin əsas strategiyası olmalıdır.

İlk dəfə 1911 –ci ildə J. Şumpeter iqtisadi artım presesində maliyyə sisteminin ən vacib elementlərindən biri olaraq bank sektorunu qeyd etmişdir. O iddia edirdi ki, real sektorun inkişafı bir başa maliyyə sektorunun inkişafından asılıdır. Həmin iddiadan çıxış edərək deyə bilərik ki, sahibkarlığa artan tələbə təsir edən əsas amil ölkədə sağlam maliyyə sektorunun inkişafıdır. Banklar maliyyə vasitəçiliyi edərkən əllərdində olan vəsaitləri daha səmərli sahələrə yönləndirməyə səy göstərirlər. Bu baxımdan da, banklar daha effektiv sahələri seçərək investisiyaların artırılmasına qadirdirlər. Banklar kredit verərkən öz seçim azadlığını ortaya qoyaraq, şirkətlərə qarşı seçicilik göstərərək effektiv sahələrə kreditlərin verilməsinə maraqlı olurlar, bu bu istiqamətdə iqtisadi artıma təsir göstərirlər. Burada gərək dövlətin iqtisadi strategiyaları ilə bankların seçiciliyi üst-üstə düşsün. Dövlət inkişaf etdirmək istədiyi sahələrə ayrılan kreditlər üçün kommersiya banklarına və kredit təşkilatlarına güzəştlərin edilməsi üçün dəstək vermək və həmin kreditlərin ayrılması üçün ucuz maliyyə vasitələrinə bankların çıxışı təmin etməlidir. Bank sistemi iqtisadi artımın müəyyən mərhələsində bank məhsullarına və xidmətlərinə tələbatın kəskin olaraq artması nəticəsində müsbət nəticələr verəcəkdir. Bank xidmətlərinin əhatəsi genişlənməklə yanaşı , bank sisteminin gəlirləri də artır. Əksinə iqtisadi böhran baş verən zaman banklar borclanırlar və nəticədə faiz dərəcələri yüksəlir bu da öz növbəsində banklarda zərəri artırır və bankların real sektorra təsirini azaldır. Mərkəzi Bank özəl bankların , ümumiyyətlə bank sistemini tənzimləyəcək əhəmiyyətli vasitələrə malikdir. O, tələb olunan ehtiyat normasına dəyişiklik edə bilər, istərsə də bankın lisesziyasının ləğvi yolu ilə iqtisadiyyata təsir göstərir. Təbii ki, Mərkəzi Bank bu

qərarları verərkən, inflasiyanın artmaması üçün Fiskal qurumla mütəşəkkil olaraq əlaqələrin saxlanılmasında fayda olacağını düşünürəm.

Etibarlı və sağlam bank sistemi iqtisadi inşikafın ən vacib şərtidir. Lakin kredit tıxkilatlarının qeyri-bərabər paylanması, mənfi aktivlərə gətirib çıxaran gecikən borc öhdəlikləri, müəyyən bazar segmentlərinə verilən kreditlərin həcmnin azaldılması və. S kimi problemlər həmişə bank sistemi üçün qaçınılmaz olmuşdur. Bank sisteminin inkişafına yardım məqsədi ilə müəyyən tədbirlərin görülməsi müsbət nəticə verə bilər:

- Uzunmüddətli maliyyələşmə imlankarı üçün yeni mənbələrin tapılması;
- Bankların real sektora yönəltmək üçün güzəştli vəsaitlərin düzgün yönəldilməsi üçün mexanizmin hazırlanması;
- İsteklak kreditlərinin həcmi artırmaq üçün bankları motivasiya edəcək şərtlər;
- Problemlə kreditlərin geri qaytarılması məqsədi ilə icra orqanlarında şəffaf sistemin təmin edilməsi məqsədi ilə mexanizmin hazırlanması.

Bəzən elə investisiya lahiyələri olur ki, bu lahiyələrə hər hansı bir bank uzun müddətli dövr üçün yüksək məbləğdə kreditlərin verilməsinə risk etmir. Bu məqsədlər çərçivəsində banklar bu lahiyələri maliyyələşdirmək üçün dünya təcrübəsində daha çox rast gəlinən sindikatlaşdırılmış kredit lahiyələri həyata keçirə bilərlər. Bu bir tərəfdən real sektorun inkişafı üçün maliyyə mənbəyi olmaqla əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərəcək digər tərəfdən də bankların kredit portfelinin diversifikasiya etməyə və həmçinin borcalanla iki tərəfli əsasda əməliyyatlara imkan yaradacaqdır. Digər tərəfdən də bu, bir çox banklardan kreditlərin alınması ilə müqaisədə böyük miqdarda borcalanlara kompleks və əhəmiyyətli əməliyyatların həyata keçməsinə və xərclərinə qənaət etmələrinə imkan verəcəkdir. Həmçinin borcalan müəssisənin kapital bazarında nüfuzunu gücləndirəcəkdir.

Bu cür kreditlər son anda iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün iqtisadi subyektlər üçün vacib olan maliyyə mənbələrini təmin edir. Bir qrup investisiya bankları müəyyən dövr üçün əldə etdikləri pulsuz pul vəsaitlərini, böyük miqyaslı

bir investisiyaya yatırım etmək məqsədi ilə borc vermək üçün və bir maliyyə qurumunun kifayət qədər resursları olmadığı üçün birləşirlər Bu cür birləşmələr uzunmüddətli kreditləşmə ilə bağlı olan riskləri iştirakçılar arasında bölüşdürür. Özəl banklar ölkədə perspektivli kredit və investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitlərin cəlb edilməsi məqsədi ilə bir sıra xarici investisiya və sərmayə fondları ilə əməkdaşlıq edə bilirlər.

Aydındır ki, bank sistemi yığma meyilli insanlardan əmanət toplayaraq onu vasitəçilik edərək real sektora bölüşdürür. Bank sisteminin iqtisadiyyatın inkişafında investisiyaya dəstək verməsi, istehsalın təşviq edilməsi üçün kreditlərin verilməsindəki rolu, iqtisadi sektorların ən böyük hissəsini yaratmaq qabiliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bank sisteminin davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi üçün daim mühim addımlar atılır. Bank sektorunun sabitliyinə təsir göstərən göstəricilərə aşağıdakıları misal olaraq göstərə bilərik:

- Xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqələr – iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları ilə;
- İstehsal yerinə uyğun olan yerin seçilməsi;
- Dağıdıcı və sərt təsir edə biləcək şoklardan qorunma qabiliyyəti;
- Fəaliyyətində olan ziddiyətli məsələləri həll etmək bacarığı;
- Öz üzərinə düşən öhdəliklər funksiyalarını yerinə yetirmə qabiliyyəti.

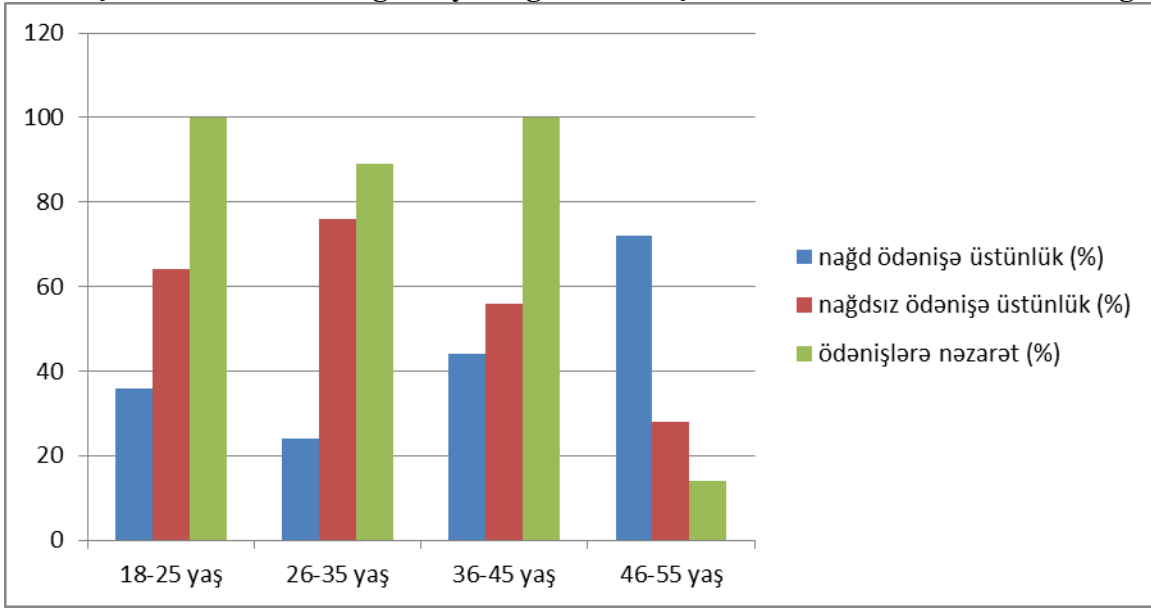
Bu funksiyalar dedikdə bankların tək-cə ödəmə və kreditləşdirmə vasitəsi kimi yox həmçinin pul vəsaitlərini iqtisadi və təsürrüfat subyetləri arasında bölüşdürülməsi və paylanması fəaliyyətini nəzərdə tutur. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin tənzimlənməsi dedikdə isə nağd və nağdsız ödəniş vasitələrinin istifadəsi və iflyasiyanın hədəflənməsi prosesinə nəzarət və məzənnə tənzimlənməsi də başa düşülür.

Ölkədə nağd pul dövriyyəsinin həcmının böyük olması iqtisadiyyat üçün bank sisteminin maliyyə vasitəçiliyi olması əhəmiyyətini azaldır. Nağd pul dövriyyəsinin üstünlük təşkil etməsi bir sıra iqtisadi çətinliklərin, o cümlədən makroiqtisadi intizamın pozulmasına, qeyri-mütəşəkkil pərakəndə ticarətin artması kimi bəzi problemlərə səbəb olur. Bu problemlərin həlli ölkədə elektron ödəniş

sistemlərinin pul dövriyyəsidəki payının artmasına və bank sisteminin ehtiyat mənbələrinin həddən çox genişlənməsinə şərait yaradır. Nağd pul kütləsinin payı inkişaf etmiş ölkələrdə 5-6% olduğu halda, bu göstərici Azərbaycanda 75-80% təşkil edir. Son zamanlar Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq nağdsız ödənişlərin inkişafı üçün bir sıra normativ – hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Bu sahədə qəbul edilən əsas hüquqi akt Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 16 dekabr tarixli 461- VQ nömrəli “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Qanunu olmuşdur. Həmin qanunda nağdsız ödənişlərin formaları, ancaq nağdsız həyata keçirilə bilən hesablaşmaların növləri, vergi ödəyiciləri olmayan fiziki şəxslərin ay ərzində nağd hesablaşma limiti müəyyən edilmişdir. Qanunun 3.3-cü maddəsinə əsasən ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyatda alınmış vergi ödəyiciləri və vergi tutulan əməliyyatlarının həcmi ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (aylarında) iki yüz min manatdan artıq olan ticarət və (və ya) ictimai işə fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri tərəfindən təqvim ayı ərzində ümumi məbləği otuz min manatdan, digər vergi ödəyiciləri tərəfindən isə təqvim ayı ərzində ümumi məbləği on beş min manatdan artıq olan hesablaşmalar üzrə ödənişlər yalnız nağdsız qaydada həyata keçirilə bilər (Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 16 dekabr tarixli 461- VQ nömrəli “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Qanunu , maddə 3,3).

Nağdsız ödənişlər dedikdə pulun fiziki olaraq mövcud olmadan banklar tərəfindən dövriyyəsi həyata keçirilən pul vəsaitəri nəzərdə tutulur. Bu cür mexanizmlin yaradılmasının ən başlıca tələvi geniş miqyaslı texniki imkanların olması , iqtisadi subyektlər arasında inamın və etibarlı əməliyyat bazasının yaradılmasıdır. Texniki imkanları maddi imkanlar hesabına qısa müddətli dövrdə təşkil etmək mümkün olsa da, digər inam və etibar məsələsi uzun zaman və yüksək səviyyədə təbliğat tələb edir. Ölkəmizdə bu istiqamətdə qanunlar qəbul edilib, texniki tərəfi maddi imkanlar hesabına həll olunsa da, insanlar arasında nağdsız ödənişlərə inam və etibarın olmaması nağdsız dövriyyəni ləngidən ən başlıca səbəbdır.

Şəkil 8: Əhalidən nağd və ya nağdsız ödənişə üstünlük verilməsi barədə sorğu.

Mənbə: Qrafik müəllif tərəfindən anket sorğu nəticəsində hazırlanmışdır.

Kommersiya bankına kredit əldə etmək üçün gələn hər yaş qrupu üzrə 25 şəxs olmaqla 100 nəfər müştəridən aparılan şifahi anket nəticəsinə fərdlərin nağd və ya nağdsız ödənişə üstünlük verməsi haqqında sorğu keçirilmişdir. Sorğu nəticəsində yüksək yaş qrupunda olan insanların nağd ödənişlərə üstünlük verməsi aşkar olunmuşdur. Onlar bildirirlər ki, bu cür ödəniş vasitələrdən qaçırlar və onlar üçün problem yaradacağını düşünürlər. 18-35 yaş aralığında olan insanlar arasında nağdsız ödənişə üstünlük verənlərin çoxu bu cür ödənişləri həyata keçirməkdə məqsədləri əsasən nağdsız ödənişə görə əlavə gələn bonusların əldə edilməsi üçün olduğunu bildirirlər. Və nağdsız ödənişlərdən istifadə edən şəxslərin bir çoxu isə öz ödənişlərinə mobil bankçılıq və ya digər üsullarla nəzarət edirlər. Ümumiyyətlə sorğu nəticəsində 56% insanın nağdsız ödənişlərə daha çox üstünlük verməsi aşkar edilmişdir. Ölkə üzrə statistikanın çox üstündə olmasının səbəb həmin şəxslərdən sorğunun bankda aparılması, həmin şəxslərin hamısının rəsmi işyeri olmaqla əmək haqqı kartı olduğu üçün nağdsız ödəniş üçün əllərində kartın olması və nağdsız ödənişə üstünlük edən 56 nəfərdən 50% dən çoxunda bunu kredit kartı ilə etməsidir. Buna görə də , bu göstəricilərin daha da artması istiqamətində insanların nağdsız ödənişlər barədə məlumatlandırılmasının , müəyyən sosial çarxlarla maarifləndirilməsinin, bir sıra stimulyerici lotoreyaların

və ya stimullaşdırıcı hədiyyələrin artmasının (bonuslar, kəşbələr və s.) əhəmiyyətli dərəcədə rolunun olacağına əmin ola bilərik.

Ölkəmizdə bilirik ki, nağdsız hesablaşmaları həyata keçirən əsas maliyyə orqanları kommersiya banklarıdır. ATM-lər, pos-terminallar, debet və ya kredit kartları aşağı qrup ölkələr üçün nağdsız ödənişlər sahəsində əsas alətlər sayılır. Ölkəmizdə nağd pul üzrə dövriyyənin məhdudlaşdırılması və nağdsız dövriyyənin genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılır.

Hal- hazırda nağdsız ödənişlərin payının azl olmasının ən əsas səbəblərindən biri də əhalinin nağdsız ödənişlərə inamının olmamasıdır. İnsanlar öz pullarını daha çox əmanət hesablarında və ya banklarda açdıqları cari hesabdan saxlamağa üstünlük verirlər. Plastik kartlarda pulların saxlanılmasını və ondan istifadənin təhlükəli olduğunu düşünürlər. Hal-hazırda kommersiya bankları ödənişlərin təhlükəsiz və şəffaf olaraq həyata keçirilməsi üçün müəyyən tədbirlər görürlər. Bunun üçün banklar “3d secure” sistemi vasitəsi ilə plastik kartlardan aparılan əməliyyatların təhlükəsizliyinə təminat verirlər.

Hazırda ölkəmizdə nağdsız ödənişlərin artırılması, insanların plastik kartlardan istifadə edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılır. Və müəyyən addımların atılması da gələcəkdə bu ödənişlərin daha da artmağına təkan verəcəkdir. Buna bankların plastik kartlardan istifadə edilməsinə görə geri qaydıdan cashback bonuslarının artırılması, banklarda açılmış debet kartın balansında qalan məbləğə görə illik faiz gəlirlərinin artırılması və bu xərclərin müəyyən hissəsi banklara məcburi olaraq limitin qoyulması ilə və ya ən azından insanları bu vərdişə sövq edənə qədər dövlət tərəfindən kompensasiya edilməsi yolu ilə artırıla bilər. Mərkəzi Bank tərəfindən keçirilən müəyyən lotoerya oyunları, böyük mağazalarda və alış-veriş mərkəzində kartla ödəniş edən müştərilərə xüsusi endirimlərin olunması da nağdsız dövriyyənin artırılması üçün böyük əhəmiyyətə malik ola bilər.

Hal- hazırda ölkədə istehlakçılara qaytarılan ƏDV-lərin nağdsız qaydada aparılan ödənişlərdən 15% hissəsinin, nağd ödənişlərlə edilən ödənişlərdən isə 10% olması fiskal qurumla monetar qurumun uğurlu ortaqlahiyəsi saymaq olar.

2022-ci ilin yanvar ayının birindən etibarən isə əhalinin tibb xidmətlərinə ödənilən ödənişlərdən də ƏDV-nin 15% hissəsini geri almaları bu istiqamətdə atılan addımlardan saymaq olar. Düşünürəm ki, vətəndaş nağdsız formada ödənişlər edərkən əldə etdiyi məhsula anında olaraq ƏDV-nin 15% -i qədər endirim olursa insanların nağdsız ödənişlərə marağı daha da artar.

Son illərdə ödəniş sistemində gözə görünəcək qədər inkişafın olmasına səbəb olaraq hökumətin və ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin yenilənmiş nağsız hesablaşmalar sisteminə cəlb olunmasıdır. Lakin nağsız istifadənin həcmının artırılması və bu istiqamətdə görüləcək tədbilərin daha da genişlənməsi ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli dərəcədə müsbət rol oynayacaqdır:

- Nağdsız hesablaşma ilə bağlı hüquqi və qanuni bazanın genişləndirilməsi;
- Qlobal səviyyədə nağdsız ödəniş sisteminin yerli banklara inteqrasiyası;
- Bütün hesablaşmalar sisteminin nağdsız ödəniş sistemlərinə inteqrasiyası
- Bütün növ cərimələr, vergi və gömrük rüsumlarının ödənilməsinin nağdsız hesablaşmalarla aparılması;
- Kart istifadəçilərinin qarşılaşdığı problemlərin həlli ilə bağlı kommersiya banklarında müştəri ilə birbaşa təmasda olacaq xidməti bölmələrin yaradılması;
- Kartlara nəzarət üsulunun ən sadə forması sayılan SMS xəbərdarlıq sisteminin müştərilərə pulsuz olaraq xidmət olunması;
- Banklarda xidmət üçün gəlmiş bütün müştərilərə mobil bankçılıq tətbiqlərinin aktivləşdirilməsi və ödənişlərin tətbiq vasitəsi ilə həyata keçirilməsi nəticəsində bonusların hesablanması;
- Plastik kart verilən istifadəçilərə kartın istifadəsi və üstünlüyü barədə təlimat kitabçalarının və QR kod vasitəsi ilə maarifləndirici videoçarxların təqdim olunması və s.
- Ən vacib məsələ isə əhalininin bu məsələlər ilə bağlı maliyyə savadlılığının artırılması.

3.2. Makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsi prosesində monetar siyasətin transmissiya mexanizmlərinin iqtisadiyyata təsir istiqamətləri

Biz əvvəlki mövzularda Mərkəzi bankın verdiyi qərarların iqtisadi artıma, Milli gəlirə, ÜDM-a və ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatına göstərdiyi təsirlərdən danışdıq. Lakin bildirmək istəyirəm ki, Mərkəzi bank tərəfindən verilən pul siyasəti qərarları iqtisadiyyata birbaşa olaraq yox, dolay yolla müəyyən kanallar vasitəsi ilə təsir edir. Müasir iqtisadi dövrdə pul siyasətinin faiz, kredit, məzənnə, inflyasiya gözləntiləri, səhmələrin dəyəri və s. kimi transmissiya kanalları mövcuddur. Monetar qurumun pul siyasəti qərarları məcmu istehsala bu kanallar vasitəsi ilə dərhal deyil, müəyyən zaman intervalından sonra təsir göstərir. Tədqiqatda həmçinin pul siyasəti ilə real iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı əlaqəni və pul təklifi vasitəsi ilə istehsala hansı yollarla və nə dərəcədə təsir göstərməsi araşdırılmışdır (Fatih Özatay – “Parasal İktisat Kuram ve Politika”, 2019)

Monetar siyasətin transmissiyası mexanizmi, pul siyasəti ilə məcmu istehsal, real iqtisadiyyat arasındakı qarşılıqlı əlaqə, yəni pula olan ümumi tələb və pul dəyişikliklərinin istehsala təsirin hansı yollarla və ya nə dərəcədə olduğunu göstərən bir mexanizmdir. İstər nəzəriyyə olaraq istərsə də praktik təcrübə olaraq olaraq olduqca qarışıq və çətin olan bu mexanizmi tam olaraq anlamaq və həll etmək çox çətinidir.

Lakin, pul ötürülməsinin mexanizmi ümumimilidə iki mərhələli üzrə müəyyənləşdirilə bilər:

Birinci addım olaraq, pul siyasətində olan praktiki dəyişiklikləri bazar faiz dərəcələri, valyuta məzənnələri və aktiv qiymətləri kimi maliyyə bazarının şərtlərini müəyyən edir; İkinci addım olaraq isə, maliyyə bazarında olan dəyişiklik səviyyəsinin istehsal səviyyəsini və inflyasiya həddini nə dərəcədə dəyişdiyini göstərir.

Monetar siyasətinin məcmu istehsala, real iqtisadiyyata, iqtisadi artıma təsir göstərə bilməsi bacarığı nəzəriyyənin ən vacib problemlərindən biridir. İqtisadçılar arasında qısamüddətli pul siyasətinin real iqtisadiyyata təsir etdiyinə dair ümumi bir fikir olsa da, bu təsirin ərsəyə gəlməsində bir fikir birliyi yoxdur. Fikirlərin belə

ayrılığı dəqiq olaraq müəyyən edilə bilməsə də, iqtisadi ədəbiyyatlarda bu Keyns və Monetarist iqtisadçıların nəzəri əsaslarına görə pul siyasəti və real iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır.

Monetar qurumun siyasətinin real iqtisadiyyata təsir etməsi və bu təsirlərin baş verdiyi yollar haqqında ədəbiyyatlardakı ümumi bir fikirlərə görə, pul transmisiyası mexanizminin kanallarını bir-brindən ciddi olaraq ayırmaq mümkün deyil. Əksinə, bütün transmissiya kanallarının bir—birinə təsir etməsini və bir-birini tamamlamağı bağlı fikirləri mövcuddur.

Monetar siyasətin transmisiya mexanizmdəki ən sadə ötürmə kanalı faiz kanalıdır və bu faiz kanal, Keynsin standart pul ötürmə kanalı olaraq da qeyd olunur. Bu kanalı nəzərdən keçirsək, faiz dərəcələri pul təklifinə təsir göstərərək, istehlakçıların pul vəsaitləri haqqında qərarına və istehsalçıların investisiya və ya yığım qərarlarına güclü təsir göstərir və iqtisadiyyatdakı pula olan tələbatı dəyişir.

Faiz dərəcəsi kanalı, pul siyasətinin iqtisadi artıma təsirləri bir neçə istiqamətdən baş verir:

- Mərkəzi bank tam əvəzləyicisi olmayan pulun buraxılışına nəzarət edə bilər.
- Mərkəzi bank ancaq real faiz dərəcəsinə təsir edə bilər, çünki onlar dərhal nominal faiz dərəcələrində uyğunlaşa bilməz.;
- Pul siyasəti qərarı nəticəsində qısamüddətli real faiz dərəcəsinə dəyişikliklər uzunmüddətli real faizlərə təsir göstərə bilər və bu iqtisadi subyektlərin xərcləmə qərarlarına təsir göstərir;
- Pul siyasətində baş verən hər hansı dəyişiklik, faizə qarşı həssas olan xərclərin də dəyişməsinə səbəb olur.

Faiz dərəcələrində baş verən azalmalar, sərmayə xərclərini azaldır və investisiya xərclərini artırır və ümumi iqtisadiyyatın canlanmasına və istehsalın davamlı olaraq artmasına gətirib çıxarır. Ümumi iqtisadiyyatın artmasına kömək edən digər bir səbəb isə faiz dərəcələrini aşağı salmaqla yığma meyilliyini azaldaraq və istehlak xərclərinin daha da artmasıdır.

Faiz kanalının iqtisadi fəaliyyət göstərməsi qısamüddətli dövr ərzində faiz dərəcəsinin dəyişməsi ilə davranışı ilə başlanır və bu dəyişiklik maliyyə

bazarlarında pul təklifi mexanizmi vasitəsi ilə uzunmüddətli faiz dərəcələrinə də təsir göstərir. Ölkədə pul bazarında Mərkəzi Bankın faiz dəhlizi çərçivəsi ilə iqtisadiyyata təsir kanalının ötürülməsi prosesi ən mühüm vasitə hesab olunur. Faiz dəhlizində dəyişikliklərin pul bazarında əməliyyatların həcminə və dəyətinə təsir imkanlarının məhdud olması pul siyasətinin real iqtisadiyyata ötürücülüyünə də mənfi təsir edir.

Pul siyasətinin daha geniş füsət alması fonunda banklar öz maliyyə ehtiyatlarını artıracaq və nəticədə kredit məbləği artacaq. Kredit məbləğlərində baş verən bu artımlar firmaları investisiyaya cəlb edəcək, faiz dərəcələrinin aşağı olması isə insanları əllərindəki pulları banklardakı depozitə yox investisiya layihələrinə yönləndirməsinə sövq edəcəkdir. Kredit kanalı, böyük firmaların, ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin kapital və pul bazarlarından maliyyə ehtiyaclarına cavab verə bilməyən və bank kreditlərindən asılı olan kiçik və orta müəssisələrin investisiya xərclərinə təsir edir.

Respublikanın strateji yol xəritəsinə uyğun olaraq biznesi uğurla davam etdirən şəxslərin biznesinin genişləndirilməsi məqsədi ilə maliyyə çıxışlarının təmin edilməsi planlaşdırılır. Bu dəstək həmin təsərrüfat subyektlərinin güzəştli şərtlərlə kredit resurslarına çıxışına yardım göstərməkdən ibarət olacaqdır. Bu istiqamətdə xüsusi mexanizmlərin hazırlanması imkanları səciyyələnəcəkdir. Xüsusilə də, biznes inkubatorunun tövsiyəsi ilə bank və yaxud digər kredit təşkilatlarına müraciət edən fərdlərə kreditlərin verilməsi qaydalarının və şərtlərinin sadələşdirilməsi və xüsusi güzəştli kreditlərin ayrılması kimi mexanizmlərin hazırlanması nəzərdə tutulur.

Mərkəzi bankın transmissiya kanallarından digəri də səhmələrin dəyəri kanalıdır. Mərkəzi bank öz faiz dərəcələrini aşağı saldığı zaman istiqrazlara olan tələb azalacaq və ehtiyatların tələbi isə artacaqdır. Bu da öz növbəsində səhmlərin qiymətini artıracaq və firmaların bazar dəyəri firma dəyərinə nisbətən yüksəlməsi səbəbindən investisiya və istehsal da artacaqdır. İqtisadçı alim Modiglianinin "həyat boyu gəlir modelində" ev təsərrüfatlarının xərcləmə qərarlarında özlərinin ömürlük gəlirindən asılı olduğu ifadə edilir. Modelə əsasən insanların maliyyə

zənginliyinin çox bir hissəsi səhmlərə edilən investisiyalardan asılıdır. Səhmlər bazarı gəlirlərinin artması nəticəsinə maliyyə sərvətlərinin dəyərinin artmasına gətirib çıxarır və istehlakçıların ömürlük gəlirini də artırır. Ömürlük gəlirlərin artması da öz növbəsində investisiyaların daha da artımına və daha yüksək gəlirlər gətirib çıxarır.

Ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsinə sahibkarlığın inkişafı və sağlam rəqabət mühitinin əldə edilməsi sahəsində görülən tədbirləri gücləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2016-cı il 5 sentyabr tarixində “Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Verilən qanunun başlıca məqsədi yerli və xarici investisiyaları ölkə iqtisadiyyatına cəlb etməklə, səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan iqtisadi subyektlərin idarə olunmasında şəffaflığın tam formada təmin edilməsi və nəticəsində diversifikasiya edilmiş, rəqabətqabiliyyəti yüksək dərəcədə olan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına çalışmaqdır. Bu sahədə aparılan tədbirlərdən biri həmin iqtisadi subyektlərin səmərəli fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi qaydasının müəyyən edilməsidir. Səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan qeyd olunan səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmə standartlarını və üsullarını, habelə həmin qaydaların və standartların mərhələli şəkildə tətbiq edilməsi ilə bağlı tədbirlər planı hazırlanacaqdır.

İnflyasiya gözləntiləri kanalı, iqtisadi subyektlərin gələcək dövrlərə bağlı başda inflyasiya olmaqla digər iqtisadi şərtlərdə yaşanmasını gözlədikləri bütün növ xarici şoklar və dəyişikliklər vasitəsilə çalışan transmissiya kanalıdır. Mərkəzi Bank şəffaflıq prinsipinə əməl edərək gələcək siyasətlərini əvvəlcədən izah etməklə iqtisadi bazarlarda təsir yaratmaq üçün iqtisadi təsürrüfatların bank tərəfindən həyata keçiriləcək siyasətin gözləntilərə cavab verməsinə inanması vacibdir. Digər fikirlə söyləsək, mərkəzi bankın verdiyi açıqlamalardan əmin olmaq çox vacibdir. Bu mənada gələcək faiz dərəcələrinə olan gözləntiləri, orta və uzunmüddətli faiz dərəcələrini müəyyənləşdirmək də təsirli olur.

Monetar siyasətin qərarlarının səmərəli tətbiqi zamanı ən çox istifadə edilən ötürücü kanallarından biri də gözlənilər kanalıdır. Səmərəli iqtisadi əlaqələrin təmin edilməsi istər biznes, istər dövlət sektoru, istərsə də ev təsərrüfatlarının qəbul olunmuş pul siyasəti qərarlarından gələcək iqtisadi gözlənilərini formalaşdırır. Səmərəli kommunikasiya əlaqələrinin qurulmasının digər üstün bir tərəfi həmin gözlənilərin adekvat olaraq idarə olunmasına imkan verməsi və son nəticə olaraq rəşional davranışların təmin edilməsinə gətirib çıxarır. Səmərəli kommunikasiya əlaqələri strategiyası qərar vermə proseslərində əsas vacib elementlərdən birinə çevrilmişdir. Günümüzdə Mərkəzi Bankın etibarının həmçinin, monetar siyasətinin faydalılığının artırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməkdədir. Beynəlxalq təhlilə sübut edir ki, mərkəzi bankların kommunikasiya siyasətinin effektiv olması ictimaiyyətin gözlənilərinin idarə edilməsinin ən əhəmiyyətli vasitələrindəndir. Monetar siyasətinin kommunikasiyası iqtisadi subyektlərin pul siyasətinin cari vəziyyəti və gələcəkdəki istiqamətləri, inflyasiya həddinin yaxın müddət ərzində proqnozlaşdırılan səviyyəsi, kreditləşmə şərtləri, faiz dərəcələri və s. bu kimi məqamların ictimaiyyətə çatdırılmasını, və öz növbəsində gözlənilərin idarə olunmasını özündə birləşdirir. Daha çox müasir iqtisadiyyatın davranış iqtisadiyyatına meyilli olması, o cümlədən də maliyyə–bank xidmətlərinin müştərilərinin informasiyaya çıxış imkanlarının geniş olması pul siyasətinin qərarlarının əvvəlcədən açıqlanmasının şəffaflığını tələb edir. Bununla belə, keyfiyyət göstəricilərinə görə çox sürətlə dəyişən transmissiya mexanizmlərinin gözlənilər kanalının üzərində diqqətin daim artırılması, pul siyasətinə olan etimadın yüksəldilməsi məsələləri müasir iqtisadiyyatın ən aktual məsələlərindəndir.

Transmissiya kanallarından biri olan məzənnə kanalı dolayı yolla həm ümumi tələbata, həm də tədarükə təsir göstərir. Pulun təklifinin artırılması ilə iqtisadiyyatda real faiz dərəcələri azaldığından kreditlərin qoyuluşu artacaq və investərlərin ölkəyə sərmayə qoyuluşu artacaqdır. əksinə olduğu halda isə ölkəyə sərmayə qoyuluşu sərfəli olmayacaq və ölkədən investisiya axını müşahidə olunacaqdır. Milli valyutanın xarici valyutaya nisbətdə dəyərinin aşağı düşməsi ilə

davam edəcək olan bu iqtisadi proses daxili məhsulların xarici məhsullardan daha ucuz olmasına gətirib çıxaracaq. Bu haqda biz ikinci fəsildə geniş danışmışıq. Valyuta məzənnəsinin artması da inflyasiya səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər, idxal olunan məhsulların milli pulla olan dəyəri artar. Bundan başqa, idxal olunan məhsulların qiymətlərindəki artım ümumi istehlak tədarükünün azalmasına və qiymətlərin səviyyəsinin artmasına səbəb ola bilər. Belə demək mümkün olarsa, məzənnə kanalının transmissiya mexanizminə təsiri ölkələrin xarici iqtisadiyyatdan asılılıq dərəcələrinə nisbəti ilə düz mütənəsbidir. Bir iqtisadiyyat daha açıq iqtisadiyata malik olarsa, məzənnə kanalı daha effektiv olacaqdır.

Milli iqtisadiyyatın perspektivi üzrə strateji yol xəritəsində xüsusi olaraq qeyd olunur ki, Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf modelinin ən xarakterik cəhətlərindən biri də, onun sabit iqtisadi vəziyyətə ,dayanıqlı fiskal və effektiv ola biləcək monetar siyasətə əsaslanmalıdır. Təhlillər göstərir ki, gələcəkdə Azərbaycan yavaş-yavaş üzən məzənnə sisteminə keçəcəkdir. Bu prosesin daha da effektivliyini təmin etmək məqsədi ilə yaxın gələcəkdə Azərbaycanda həyata keçirilən monetar siyasətin ən əsas məqsədi ölkəmizdə milli valyutanın sabitliyinin təmin olunmasıdır. Əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin dəyişməsinin və sabit qalmamasının monetar siyasətinin davranışına güclü təsirini nəzərə alaraq MB tam olaraq üzən məzənnə sisteminə keçidi əsas istiqamət kimi müəyyənləşdirməklə yanaşı, daim onun öncədən müəyyən olunmuş valyuta dəhlizinin çərçivəsində olması ilə əlaqədar ciddi təsirlər görür.

Respublikanın da strateji yol xəritəsinə əsasən 2016-2025-ci illərdə ölkənin əsas monetar siyasəti məzənnə kanalı üzərində qurulacaqdır. (Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi,2016, səh.7).

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Monetar siyasət iqtisadi araşdırmaların ən önəmli parçası olmaqla, iqtisadi hədəflərə çatmaq və iqtisadi münasibətlərin müəyyən olunması üçün dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasi strategiyadır. Monetar siyasətin son məqsədi müəyyənləşdirilərək inflyasiya səviyyəsinə və iqtisadi göstəricilərə əsasən müəyyən olunur. Buna MB-ın iqtisadiyyatda olan pulun miqdarına, faiz dərəcələrinə xarici valyuta ilə müqaisədə milli valyutanın dinamikasına təsir göstərmək üçün tənzimləyici davranışları aiddir.

Mərkəzi Bankın məzənnə siyasəti dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərə əsasən müəyyənləşdirilir və ölkənin makroiqtisadi vəziyyətini analiz edərək tətbiq olunur və monetar siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyən olunan zaman pul kütləsi, monetizasiya, pul aqreqləri, beynəlxalq likvidlik ehtiyatının cari vəziyyəti və onun pul bazası ilə olan qarşılıqlı münasibəti, valyuta məzənnəsi kimi göstəricilərə nəzər yetirmək lazımdır. İstər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların Mərkəzi Bankının siyasətinin öyrənilməsinin nəticələrinə görə inflyasiyanın sabit saxlanması əksər MB-lar üçün hətta qanunvericilik səviyyəsində son hədəf olaraq göstərilir. Azərbaycan Respublikasında pul siyasətinin əsas məqsədi qiymətlərin sabitliyinin təmin olunmasıdır, qiymətlərin sabitliyinin başlıca hədəf olaraq nəzərə alındığı pul siyasəti rejimidir. Bu rejim tətbiq edilən zaman Mərkəzi Bank inflyasiyanın hədəflənən səviyyədə olması üçün böyük məsuliyyət daşıyır.

Beləliklə, monetar siyasətinin balıca məqsədi- qiymətlərin və inflyasiya səviyyəsinin sabit saxlanmasıdır. Hesab edirəm ki, pul buraxılışını nəzarətdə saxlamaqla, mərkəzi bank inflyasiya sahəsində qarşısına qoyduğu məqsədə çata bilər.

Ölkəmizdə məzənnə siyasətinin ən başlıca istiqamətlərindən biri də strateji valyuta ehtiyatlarının beynəlxalq normalara uyğun bir səviyyədə saxlanması və artırılması məqsədilə valyutanın səmərəli idarə edilməsindən ibarətdir. Milli iqtisadiyyatın daha da dirçəldilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, monetar siyasətin üzən məzənnə rejimi üzərində inkişaf etdirilməsi, həmçinin xarici

bazarlara çıxış imkanlarının əldə edilməsi və daha da genişləndirilməsi məqsədi ilə MB adətən üzən valyuta məzənnəsi rejimini tətbiq edir.

İnflyasiya səviyyəsinə təsir göstərən qeyri –monetar amillərin təyin olunması ilə bağlı elmi araşdırmaların aparılması , inflyasiya hədəflənməsi baxımından monetar siyasətin düzgün istiqamətə fokuslanmasına yardımçı ola bilər.

Makroiqtisadi sabitlik və sabit maliyyə şəraitinin qurulması üçünə dövlət qurumları arasında tam koordinasiyanın təmin olunması qarşıya qoyulmuş hədəflərin həyata keçirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə qeyd olunan sahədə əsas iqtisadi tərəflər arasında tam koordinasiya yaratmaq və hər iki maraqlı qurumun davranışlarının informasiya simmetrasiyası şəraitində həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycanda yeni bir iqtisadi quruma ehtiyac var. Bu qurum vasitəsilə sağlam və tam koordinasiya və effektiv qarşılıqlı siyasət manatın alıcılıq qabiliyyətinin artırılmasını və həmçinin dollarlaşma səviyyəsinin də azaldılmasını təmin etmək olar.

Digər tərəfdən də, dövriyyədə olan nağdsız pul kütləsinin artırılması və nağd pul kütləsinin azaldılması nəticəsində bank sistemindən kənardakı dövriyyəni azaldaraq pul kütləsinin rahat şəkildə idarə edilməsi ilə effektiv pul siyasətini həyata keçirməyə təkan verir. Bu da öz növbəsində aparılan ödənişlərin şəffaflığı və iqtisadiyyata cəlb olunan investisiya imkanlarının genişlənməsi ilə nəticələne bilər. Ölkədə aparılan maliyyə xidmətlərinin təhlükəsiz və lazım olan səviyyədə olması təmin oluncaqdır. Şəffaf ödəniş sistemi üzərində qurulan maliyyə-kredit sistemi daha da güclənəcəkdir.

Monetar siyasətin transmissiya mexanizmləri kanalları, fərqli göstəricilərə ,fərqli istiqamətdən və fərqli dərəcələrdə təsir edir. Bu səbəbdən də, monetar siyasətinin real iqtisadiyyata və məcmu istehsala təsirləri araşdırılarkən, transmissiya kanallarının göstərdiyi təsirlərin bütün iqtisadiyyatlarda eyni dərəcədə olub olmamasını müəyyən edən sualların cavablandırılması olduqca əhəmiyyətlidir.

Ayrı-ayrı müşahidələrin, araşdırmaların nəticələri ÜDM və kredit qoyuluşlarının pul siyasəti qərarlarına və ya şoklarına qarşı bir-birinə oxşar formada reaksiya göstərdiyini görə bilərik . Bunun əsas səbəbi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən biznes subyektlərinin bank kreditlərindən asılılığının nə dərəcədə olduğunu göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir və kredit kanalının, milli gəlir, məcmu istehsal, iqtisadi artım kontekstində daha effektiv olduğunu göstərir. Faiz dərəcələrinin pul təklifinin artmasına gözlənilən səviyyədə azalaraq reaksiya verməsi və həmçinin faiz dərəcələrindəki artımın milli gəlir göstəricilərinə və qiymətlərdə müəyyən bir müddətdən sonra aşağı düşməsinə səbəb olması faiz kanalının kredit kanalına nisbətə qismən zəif işlədiyini göstərir. Araşdırma zamanı əldə edilən nəticələr kredit və faiz transmissiya kanallarının Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün olduqca əhəmiyyətli, lakin az da olsa fərqli xarakterlər göstərdikləri aşkar olunmuşdur. Bundan əlavə olaraq, əldə tədqiq olunan nəticələrə əsasən, kredit qoyuluşlarının milli gəlirə və məcmu istehsala təsir etməsi , faiz kanalı ilə müqayisədə daha effektiv olduğu görülmüşdür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev X. - Monetar Və Fiskal Siyasətlərin Davranış Modelləri- Mərkəzi Bank işçi məqaləsi-2013
2. Adıgözəlov Ş., Hüseyinov S.– “İnflyasiya hədəflənməsinin əməliyyat çərçivəsi: ölkə təcrübələri AMB üçün nə vəd edir?” –Mərkəzi Bank işçi məqaləsi-2015
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının illik hesabatı (2012-2020)
4. Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərin problemlı kreditlərinin həlli ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı- 28 fevral 2019
5. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi , Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
6. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzinin “pul-kredit siyasəti və onun funksiyaları” üzrə təlim materialı, 2018, Bakı. 18 səh.
7. Mərkəzi Bankın illik hesabatları (2010-2021)
8. Böyük İqtisadi Ensiklopediya”. VII cilddə. /akademik Ziyad Səmədzadənin baş redaktorluğu ilə. Bakı: “Letterpres” nəşriyat evi, 2012-2015.
9. Böyük İqtisadi Ensiklopediya”. VII cilddə. /akademik Ziyad Səmədzadənin baş redaktorluğu ilə. Bakı: “Letterpres” nəşriyat evi, 2012-2015.
- 10.Əhmədov M.A 2017. “Azərbaycanın milli iqtisadiyyatın perspektivi üzrə strateji yol xəritəsi – davamlı inkişafa keçid konsepsiyasıdır” AMEA İqtisadiyyat İnstitutu Elmi əsərlər 1, (səh 39-40)
- 11.Ələkbərov Ə.Ə. “Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi” Bakı, Elm, 2007
- 12.Əliyev İlham, 2019. “İnkişaf məqsədimizdir”. 76-cı cild..
- 13.Əliyev-Vahid Ədalət “Maliyyə xidmətləri bazarında sistem əhəmiyyətli bankların səmərəliliyinin nəzəri-metodoloji məsələləri” - AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası” jurnalının 2021-4 sayı

14. Haqverdiyev Ə, Həsənov V. "İqtisad" (2017)
15. Quliyev Nicat – "Xarici şokların Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri" - Mərkəzi Bank işçi məqaləsi-2018
16. Quliyev T.Ə. İnflyasiyanın anatomiyası. Bakı, 2006
17. Manafov İ. (2015), Devalvasiyanın müsbət və mənfi tərəfləri
18. Məmmədov T. (2016), "Neftin dünya bazar qiymətləri və ona təsir edən amillər sistemi -Mövcud vəziyyət və perspektivlər", ADİU, Bakı, 93 səh
19. Məmmədov Z.F (2002) Beynəlxalq valyuta–kredit münasibətləri. Dərslük. Bakı, 2001, 2002, 2005,2008. IV nəşr.
20. Məmmədov Z.F (2013) Bank fəaliyyətinin əsasları
21. Monetar siyasətin əsas parametrlərinin icra vəziyyətinə baxış və perspektivlər- Xalq qəzeti 09.02.2022
22. Nəcəfov Zakir Zahid - "Azərbaycanda inflyasiyanın yaranmasının səbəbləri və onun qiymətləndirilməsi" - AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası" jurnalının 2021-4 sayı
23. Omarova Aysel Barat "Nağdsız pul dövriyyəsinə nəzarətin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri: Azərbaycanın bank sektoru timsalında" mövzusunda magistr dissertasiyası-20199(səh. 55-62)
24. Rəhimov Vüqar – "Azərbaycanda istehlakçı qiymətləri indeksinin komponentləri üçün proqnozlaşdırma modelləri"- Mərkəzi Bank işçi məqaləsi-2020
25. Rəhimov Vüqar, Əliyeva Heyran – "Azərbaycanın real effektiv məzənnəsinin tarazlıq səviyyəsinin davranış modeli əsasında qiymətləndirilməsi"- Mərkəzi Bank işçi məqaləsi-2019
26. Rudiqer Dornbuş, Stenli Fişer, Riçard Stars "Makroiqtisadiyyat" (tərcümə:S.Adıgözəlov, A.Qasimov) 2015
27. Şəkərəliyev Dövlətin İqtisadi Siyasəti: Reallıqlar Və Perspektivlər (2009)
28. Yusifzadə L., Məmmədova A.– "Maliyyə vasitəçiliyi və iqtisadi artım" - Mərkəzi Bank işçi məqaləsi-2015

Türk dilinde

1. Fatih Özatay – “Parasal İktisat Kuram ve Politika” ,2019
2. Prof. Dr. Nazım Öztürk “Para Banka Kredi” -2022
3. Prof. Dr. Muhammet Akdiş “ Para teorisi ve politikası” -2011

İngilis dilinde

1. Revell, J. (1979). “Inflation and financial institutions”, The Financial Times Ltd., London.
2. Menkiw, N. Gregory. Principles of Economics, 2014
3. Alesina, A. and Summers, L. (1993), „Central Bank Independence and Macroeconomic Performance, Journal of Money, Credit, and Banking, 25 (2), 157–62
4. Stewen Husted-Michael Melvin, International Economics, Harper and Row,2013
5. Persson, T. and Tabellini, G. (eds) (1990), Macroeconomic Policy, Credibility and Politics. Harwood Academic Publishers, Chur, Switz
6. 1179–91. 15. Walsh, C.E. (1995b), „Optimal Contracts for Central Bankers, American Economic Review,
7. Shaw, L. (2016) “The Meanings of New Money: Social Constructions of Value in the Rise of Digital Currencies”, Doctoral dissertation, University of Washington
8. Bernard, Monetary policy: Theory and practice. Moscow: Moscow Financial- Industrial Academy. 2006
9. Crocket Andrew D. ‘Rules versus Discretion in Monetary Policy’. In: A
10. Framework for Monetary Stability. London: Kluwer Academic Publishers, 1994Pp. 165-184.
11. Mahadeva L, Stern G. Monetary Policy Frameworks in a Global Context. Rout-ledge, 2000.

İnternet resursları

1. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
2. <https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1>
3. https://www.fitchratings.com/gws/en/fitchwire/fitchwirearticle/AzerbaijanCurrency-Devaluation?pr_id=980323
4. <https://www.cbar.az/page-6/annual-reports>
5. <https://xalqqazeti.com/az/news/93071>
6. <https://xalqqazeti.com/az/news/95296>
7. <https://president.az/>
8. <http://www.maliyye.gov.az/>
9. <https://www.youtube.com/watch?v=uyy-SdAZvC4>
Prezident İlham Əliyevin Şuşada Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayında ÇIXIŞI

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 1. 2011-2021-ci illər üzrə bəzi Makroiqtisadi göstəricilər

2011-2021-ci illər üzrə bəzi Makroiqtisadi göstəricilər															
İllər	uçot dərəcəsi	CPI	ÜDM(milyard manat)	Adambaşına düşən ÜDM(min manat)	Əhalinin gəlirləri (milyard manat)	Adambaşına düşən gəlir(min manat)	Əhalinin istehlak xərcləri(milyard manat)	Adambaşına düşən xərc(min manat)	İxracın həcmi (milyard manat)	İdxalın həcmi(milyard manat)	Saldo (milyard manat)	Əsas kapitala investisiyalar (milyard manat)	kredit qoyuluşları (milyard manat)	Əmanətlər (milyard manat)	Əhalinin sayı(min nəfər)
2011	5,25	7,9	52,08	5,72	30,5	3,35	22,18	2,43	27,0	7,7	19,3	12,8	9,9	4,1	9111,1
2012	5	1,1	54,74	5,93	34,8	3,76	24,56	2,66	26,8	7,6	19,2	15,4	12,2	5,1	9235,1
2013	4,75	2,4	58,18	6,22	37,6	4,01	28,02	2,99	25,8	8,4	17,4	17,9	15,4	6,4	9356,5
2014	4,25	1,4	59,01	6,23	39,5	4,17	30,80	3,25	23,7	7,2	16,5	17,6	18,5	7,2	9477,1
2015	3	4	54,38	5,67	41,7	4,35	34,96	3,64	17,4	9,7	7,7	16,0	21,7	9,5	9593,0
2016	15	12,4	60,43	6,23	45,4	4,68	39,77	4,10	20,3	13,2	7,2	15,8	16,4	7,4	9705,6
2017	15	12,9	70,34	7,17	49,2	5,01	44,50	4,54	26,3	14,9	11,4	17,4	11,8	7,6	9810,0
2018	9,75	2,3	80,09	8,09	53,1	5,37	47,56	4,80	34,5	19,5	15,0	17,2	13,0	8,4	9898,1
2019	7,5	2,6	81,90	8,20	57,0	5,71	51,93	5,20	33,0	23,2	9,7	18,5	15,3	8,6	9981,5
2020	6,25	2,8	72,58	7,21	55,7	5,54	49,74	4,94	22,9	18,2	4,7	17,2	14,5	8,2	10067,1
2021	7,25	6,7	92,86	9,18	57,2	5,65	55,20	5,46	40,5	19,9	20,6	16,1	17,1	9,2	10119,1

Mənbə: Cədvəl <https://www.stat.gov.az/news/macroecconomy.php?page=1> və <https://www.cbar.az/page-6/annual-reports> saytlarından əldə edilən məlumatlara əsasən müəllif tərəfinən hazırlanmışdır.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1:	Pul aqreqatları.....	14
Cədvəl 2:	Devalvasiyadan əvvəl və sonra depozitlərdə və kreditlərdə xarici valyutanın payının % nisbəti.....	44
Cədvəl 3:	İllər üzrə istehlakçı qiymət indeksi.....	51

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1:	İdxalın həcmnin digər ölkədə olan devalvasiyaya elastikliyi(2016-2020)..	38
Qrafik 2:	Devalvasiyadan əvvəl və sonra uçot dərəcələri.....	40
Qrafik 3:	Devalvasiyadan əvvəl və sonra depozitlərdə və kreditlərdə xarici valyutanın payının % nisbətinin dinamikası.	45
Qrafik 4:	Uçot faiz dərəcəsi və əhalinin istelak xərcləri arasında əlaqə.....	50
Qrafik 5:	Qiymətlərin sabit vəziyyətində uçot faiz dərəcəsi və əhalinin istelak xərcləri arasında əlaqə.....	52
Qrafik 6:	Qiymətlərin sabit vəziyyətində uçot faiz dərəcəsi və əhalinin istelak xərcləri arasında əlaqə.....	53

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1:	Pul təklifi və likvidlik tələsi.....	16
Şəkil 2:	Monetar siyasətin alətləri.....	21
Şəkil 3:	İS-LM əyrisi.....	27
Şəkil 4:	Devalvasiyadan əvvəl və sonra ticarət dövriyyəsi.....	37
Şəkil 5:	Dövlət qurumlarının arasında məlumat mübadiləsi.....	39
Şəkil 6:	Bankların aktivləri və kredit qoyuluşları.....	42
Şəkil 7:	Devalvasiyadan əvvəl və sonra depozitlərin həcmi.....	43
Şəkil 8:	Əhalidən nağd və ya nağdsız ödənişə üstünlük verilməsi barədə sorğu.....	75